تحقیقی مجلّہ

کھوج

چھیماہی لاہور

مسلسل شمارہ نمبر 72

مدیر

پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد

شعبہ پنجابی یونیورسٹی اورینٹل کالج لاہور

مجلّہ ''کھوج''

ISSN: 1992-6545

چھاپہ خانہ : پنجاب یونیورسٹی پریس، لاہور

پتہ : شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج
علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)

ای میل : info.punjabi@pu.edu.pk

فون/فیکس : 042-99210834

شمارے دامُل : -/300 روپے پاکستانی، بیرون مُلک 10 امریکی ڈالر

مجلّہ چھیماہی ''کھوج'' وچ چھپن والے مقالے، مقالہ نگاراں دی راء تے مبنی ہوندے نیں۔
ایہنوں ادارہ یا ادارتی کمیٹی دی راء تصور نہ کیتا جائے ....(ایڈیٹر)

چھیماہی کھوج HEC ولوں منظور ہون توں وکھ حکومت دے مراسلہ نمبر ایس۔او (سی ڈی)
75/1-3 مورخہ 2 جنوری 1980ء دے مطابق پنجاب دے سکولاں تے کالجاں لئی وی منظور
شدہ اے۔

ISSN: 1992-6545

Composer : Muhammad Sudheer

Printing : Punjab University Press, Lahore

Address : Deptt. of Punjabi Language & Literature,
Punjab University Oriental College,
Allama Iqbal Campus, Lahore. (Pakistan)

E-mail : info.punjabi@pu.edu.pk

Tel./Fax No. : 042-99210834

Price : Rs. 300/- (in Pakistan)
: US $. 10/- (Abroad)

Biannual "Khoj" is approved by HEC & recommended for educational institutions of the Punjab by Letter No. S.O(CD)75/1-3 dated 02-01-1980, Govt. of the Punjab.

تحقیقی مجلّہ

چھیماہی

کھوج

جلد 36 | جنوری ۔ جون 2014ء | شمارہ نمبر 2

مسلسل شمارہ نمبر 72

مدیر

پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد

نائب مدیر

ڈاکٹر نوید شہزاد

UNIVERSITY OF THE PUNJAB

شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور

مقالہ نگار حضرات لئی

1- تحقیقی مجلّہ کھوج وچ اجیہے تحقیقی مقالے چھاپے جاندے نیں جیہڑے پنجابی زبان، ادب تے ثقافت دی ترقی دا سبب بن سکن۔ ایس لئی ضروری اے کہ مقالہ نگار حضرات کھوج دے تحقیقی مزاج نوں سامنے رکھن۔

2- کسے وی مقالے وچ پیش کیتی جان والی رائے مقالہ نگار دی ذاتی رائے سمجھی جائے گی۔ ادارے دا اوہدے نال متفق ہونا ضروری نہیں۔

3- مقالہ نگار حضرات جیہڑی لکھت کھوج وچ چھپن لئی بھجوان، اوہ کسے ہور رسالے یا اخبار نوں نہ گھلن۔

4- کھوج وچ چھاپن توں پہلے ہر مقالے بارے گھٹو گھٹ دو ماہراں دی تحریری رائے (Blind Review) لئی جاندی اے تے ایسے رائے دی روشنی وچ مقالے کھوج وچ شامل کیتے جاندے نیں۔

5- مقالہ نگار حضرات مقالہ کمپوز کر کے پوری احتیاط نال پروف ریڈنگ کرن توں بعد سی ڈی سمیت بھجوان۔

6- مقالہ مناسب خط وچ کمپوز کیتا جاوے تے اصلاح / کانٹ چھانٹ لئی آسے پاسے تے فُٹ نوٹ لئی مناسب تھاں چھڈی جائے۔

7- مقالہ مسلسل تحریر کیتا جاوے تے سارے حوالے آخر اُتے دتے جان۔

8- حوالے تحقیق دے معیاری طریقیاں مطابق دتے جان۔ مثلاً:

لکھاری دا ناں: کتاب دا ناں؛ مقام اشاعت، سن اشاعت، صفحہ نمبر

9- ہر قسم دی خط کتابت تھلے دتے ہوئے پتے اُتے کیتی جاوے۔

مدیر:

مجلّہ کھوج۔ شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)

E-mail: info.punjabi@pu.edu.pk

Ph&Fax: 042-99210834

بسم الله الرحمن الرحيم

حشر نوں کچہری لا کے آپؐ بہن گے

رحمتاں دا ہووے گا نزول سامنے

چِٹی دُدھ چاننی وی میلی جاپدی

آپؐ دیاں قدماں دی دُھول سامنے

عبیر ابوذری

فہرست

اداریہ

قارئین!

نویں پنجابی نظم دے مستقبل نوں مُکھ رکھدیاں ہویاں ایس شمارے وچ نویں نظم دے حوالے نال لکھے جان والے مقالیاں نوں شامل کیتا گیا اے۔ پہلا مقالہ ڈاکٹر محمد ریاض شاہد دا اے جیہڑا نویں پنجابی نظم دے اہم پکھ 'دھرتی پیار' دے حوالے نال اے۔ مقالہ نگار نے دھرتی تے دھرتی نال جُڑیاں ہستیاں توں وکھ اوہناں لکھیاں دا ذکر وی کیتا اے جیہڑے دھرتی پیار دی کُکھ وچوں جمدے نیں تے فیر ہمیش ہمیش لئی امر ہو جاندے نیں۔ کساناں، مزدوراں، ویر سپاہیاں، دھرتی دے سینے اُتے پیلاں پاندے موسماں تے دریاواں وغیرہ دا ذکر ودھیرے مان نال شعری ونگیاں راہیں سامنے لیان دا آہر کیتا اے۔ دوجا مقالہ ڈاکٹر جمیل احمد پال دا اے، جس وچ پنجابی شاعری وچ نِکی / مِنی نظم دی روایت نوں کھلارویں ڈھنگ نال سامنے لیاندا گیا اے۔ اوہناں ثابت کیتا اے کہ مِنی پنجابی نظم دے موڈھی شریف کنجاہی نیں تے بعدوں ایس روایت نوں منیر نیازی نے معیاری ڈھنگ نال توڑ چاڑھیا۔ تناں لفظاں دی نظم توں لے کے دساں مصرعیاں تک دیاں چونویاں نظماں دیاں مثالاں مختلف شاعراں دے کلام وچوں دیندیاں ہویاں اپنے موقف دی وضاحت کیتی اے۔ تیسرا مقالہ ڈاکٹر نوید شہزاد دا اے۔ اوہناں رجحان ساز شاعراں دے حوالے نال پنجابی نظم بارے بھرویں گل چھوہی اے۔ جیہڑی نویں نظم دے فکری تے تکنیکی انگوں کئی پہلوواں توں گوہ گوچری اے۔ اگلا مقالہ ڈاکٹر محمد اعجاز دا اے۔ اوہناں شعبہ پنجابی دی سیمینار لائبریری وچ موجود پنجابی نظم دے خالص مجموعے تے اوہ مجموعے جیہناں وچ دوجیاں شعری صنفاں دے نال پنجابی نظم وی وڈی گنتری وچ

موجود اے، دوہاں دی توضیحی فہرست مرتب کیتی اے۔ یقیناً ایہہ کم آن والے ویلے وچ کھوجکاراں لئی رہنمائی دا کارن بنے گا۔'' نویں پنجابی نظم وچ کہانی داعنصر'' ڈاکٹر فاخرہ اعجاز دا مقالہ اے جیہڑا نویں پنجابی نظم دے چونویں شاعراں راہیں نظم وچ کہانی دے عناصر نوں سامنے لیان دا جتن کیتا گیا اے۔ آخری مقالہ چودھری محمد عارف دا اے، ایہہ سقوط ڈھاکہ دے حوالے نال اے جس وچ سقوطِ ڈھاکہ دا تاریخی تناظر تے نال اوہ اہم واقعات وی شامل کیتے گئے نیں جیہڑے ایس المیے دا کارن بنے۔ گو سقوطِ ڈھاکہ دے حوالے نال بلاواسطہ شعری مثالاں بہت گھٹ دتیاں گئیاں، پر فر وی کافی حد تک اوس پل دا مہاندرا ساڈے سامنے آجاندا اے۔

آس اے کہ نویں پنجابی نظم دے حوالے نال مقالیاں دی ایہہ چون اگلے کھوج پڑاء لئی نیک شگن ثابت ہووے گی۔

——— مدیر

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:72, Jan.-June. 2014, pp 09-28

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2014ء، مسلسل شمارہ 72

پنجابی نظم وچ دھرتی نال پیار

ڈاکٹر محمد ریاض شاہد
7۔سراج پارک شاہدرہ لاہور

Abstract

This research article is an effort to highlights the creative talent of Punjabi poets regarding love of motherland. It focuses three kinds of poems in this respect: first, the poems which are exclusively on the land of the Punjab; second, the ones on different places of the Punjab and finally, third the poems which take all the four provinces of Pakistan as a unit. These poems tries to point out every layer of attachment and devotion to the motherland in addition to description of landscape, people and everything linked to the Punjab so that the emotions and shades of love for the motherland expressed in Punjabi poetry may rightly be brought forth.

....

دھرتی نال پیار دا اظہار کئی اِک رنگاں وچ کیتا گیا اے۔کوئی اپنی دھرتی توں دُور اوس دیاں فجراں تے شاماں نوں یاد پیا کردا اے۔کوئی دیس وچ رَہ کے ای دَھرتی تے دَھرتی واسیاں دیاں خیراں منگدا اے۔کوئی دیس دے مست الست نظاریاں وچ گواچ جاندا اے تے کوئی دیس دیاں ون سونیاں شکلاں نُوں اپنیاں نظماں دا موضوع بناؤندا اے۔

دھرتی دے حوالے نال پنجابی نظم وچوں لا تعداد مثالاں دِتیاں جا سکدیاں نیں۔ سچی گل تاں ایہہ وے جے جِنّا پنجابی شاعر اپنی دھرتی نال جُڑت رکھدا اے، اونا شاید ای کسے ہور زبان دا شاعر سانجھ تے سیر رکھدا ہووے۔ پنجابی داستاناں تے کلاسیکی شاعری دیاں گھٹو گھٹ ساریاں صنفاں وچ ایس حوالے نال ڈھیر ادب موجود اے۔

ایتھے نظم دے حوالے نال اِک اچانوی جیہی جھات پاون دا آہر کیتا گیا اے۔ ہو سکدا اے کئی اہم شاعراں دا ذِکر ایس وچ نہ ہووے پر کوشش کیتی گئی اے جے روایتی شاعراں دے کلام دے نال نال کجھ دوجے ناں وی سامنے لیائے جاون، جیہڑے ایس دھرتی دا رزق وی کھاندے نیں تے رزق دا حق وی ادا کردے نیں۔

احمد راہی توں پہلے لَمیاں لَمیاں نظماں لکھن دا رواج سی۔ ترقی پسند تحریک دے اثر ہیٹھ شاعری وچ حقیقت نگاری دا رُجحان وَدھیا، عشق محبت تے پیار پریم دیاں طویل داستاناں لکھن دا رواج گھٹیا تے حقیقی زندگی دے واقعات نُوں نیڑے توں ہو کے ویکھن دا دور شروع ہویا۔

دھرتی تے ہون والے ظلم، جبر تے سماجی رویاں بارے شاعری ہوون لگ پئی۔ احمد راہی دیاں نظماں وچ دَھرتی واسیاں دے دُکھ درد بڑی شِدّت توں محسوس کیتے گئے۔ بھاویں اوہناں دا ایہہ رنگ اینا زیادہ پروان نہیں چڑھ سکیا، تے گیت رنگ نوں ای ودھیر پذیرائی مِلی۔

میرے خیال وچ احمد راہی دیاں نظماں وچ لوک رنگ ڈھیر غالب اے، تاں ای تاں ایہہ نظماں گیتاں دے بوہتا نیڑے جاپدیاں نیں۔ نظم ''ترنجن'' تاریا وے تیری لو'' ،''بھیناں دیو وِیرو'' ، ''کِتھے بَنھ بنیرے نیں بابلے دے'' ،''سُن وے بابل میریا'' ، ''تیرے بُوہے آئیاں'' ، ''بوہے ہو گئے بھیڑے'' ،''میرا کوئی نہ دردی'' ، ''تے اَج دی رات اَخیر'' وچ سانجھ پیار دا اظہار نہیں تے ہور کیہ اے؟

اجیہاں ساریاں نظماں وچ احمد راہی اک چنگا نبض شناس تے روایت دا اَمین نظر آوَندا اے۔ اوہ دھرتی اُتے واپرن والے ظلم تے زیادتی اُتے چِیک پکار کر رہیا اے۔ 1947ء دے پسِ منظر وچ چھیڑیاں گئیاں ایہہ کہانیاں کوئی اِک گھر دی وارتا بیان نہیں کر دیاں۔ ظلماں دی چڑھائی گئی لال ہنیری پاروں لکھاں گھراں دے دیوے بُجھ گئے سن۔ عِزتاں دے جنازے اُٹھے۔ ماپیاں دے سامنے اوہناں دے جگر گوشے نیزیاں اُتے ٹنگے گئے۔ کیہ کیہ نا انصافی تے دھرو نہیں ہویا۔ دھرتی واسیاں دے دُکھاں تے شاعر دے وین ویکھو۔ نظم ''ترنجن'' وچوں اِک بند:

سدھراں والیے مائے

نہ ہتھّاں نُوں مہندیاں لائیاں

نہ سَگناں دے گانے
نہ سہیاں نے ڈولیاں گائیاں
نہ بھرجائیاں سُرمے پائے
نہ کوئی سہریاں والا آیا
نہ ڈولی وِیراں ٹوری
جس دے ہتھ جیہدی بانہہ آئی
لے گیا زور و زوری(1)

اخلاق عاطف نظم وی لکھدے نیں۔ ایہناں دیاں نظماں وچ وسیب دے سارے ای جھلکارے وکھائی دیندے نیں۔ ''نظم ماپیاں دے دُکھ'' وچ اوہ دھرتی دے مشہور رومانوی واقعات نوں وی منوں نہیں وسار دے:

سدھراں نوں سِک رہندی کسے تصویر دی
تکدا اے راہ بیلا اَجے تک ، ہیر دی
بھُلیا نہیں سوہنیاں دا جگرا چنھاں نوں
تھل نُوں وی سَسّیاں نمانیاں دے دُکھ نیں
دِل دیاں راجیاں نُوں ،رانیاں دے دُکھ نیں(2)

کسان دھرتی دا سینہ چیر کے خلقت لئی رزق دا بہانہ بن دے نیں۔ اخلاق عاطف کسان ویراں دی عظمت نوں ایہناں اَکھراں وچ بیان کر دے نیں:

ہل پنجالی تیرا وِرثہ ، کِنا توں دَھنوان ایں
تیری محنت دے سِر صدقے کھاندا کل جہان ایں
جگ دا سی توں راس، وے بیبا ڈولیں نہ
رکھ مولا تے آس ، وے بیبا ڈولیں نہ(3)

افضل احسن رندھاوا پنجاب دھرتی دا پُتر اے۔ پاک دھرتی نال انتاں دی محبت کرن والا لکھاری۔ نظم ''چھیواں دریا'' وچ افضل احسن رندھاوا رنگاں روپاں والی دھرتی دیاں شاناں بیان کردا ہویا لکھدا اے:

جیہدا چہرا دھرتی بیٹ دی
جیہدی اَکھ دریا دا ویہن
جیہدا جُثہ باغ بہشت دا
جتھے رنگ رنگاں سنگ کھیہن(4)

دھرتی دی ونڈ کر دیاں ایسے نظم وچ اَگے جا کے افضل احسن رندھاوا لکھدے نیں:

اِک خانہ میری دھرت دا
جو دھرتی میری ماں
جو دھرتی جمن بھوئیں ہے
جو دھرتی مَرن دی تھاں

جو دھرتی میرا مان ہے
جو دھرتی میری شان
جو دھرتی میرا مان ہے
جو دھرتی میری جان

جو دھرتی میرا باپ ہے
جو دھرتی میری بھین
جو دھرتی میرا ویر ہے
جو دھرتی میری سین(5)

اکرم سحر فارانی دی نظم ''میرے دیس دا ہالی'' وچ دھرتی نال پیار دا جذبہ ویکھیا جا سکدا اے:

سرگی ویلے پڑھ بسم اللہ جا وڑدا وچ کھیتاں
جتھے جتھے تلیاں لاوے سونا اُگلن ریتاں
ایہہ دھرتی دا لاڑا ایہدا ہل پنجالی گہنا
ایہدے کولوں سِکھو دُھپاں پالے سِر تے سہنا
سڑدے بلدے صحراواں نوں ایہہ دیندا ہریالی
شالا جُگ جُگ جیوے جگ تے میرے دیس دا ہالی(6)

انور ملک دیاں بہت ساریاں نظماں وچ دیس پیار دے جذبے نال رنگی شاعری مِلدی اے۔ ایہناں نظماں وچ ''پاک فوج دے شہیداں نوں سلام''، ''رائے احمد خاں کھرل''، ''دیس لئی دیو قربانی''، ''پاکستان دی آزادی دی خوشی وچ''، ''سدّھر''، تے ''ماں بولی'' شامل نیں۔ نظم ''پاکستان دی آزادی دی خوشی وچ'' انور ملک لکھدے نیں:

دھرتی ساڈی سبھ توں ودھ کے ہے زرخیز کمالاں دی
دیس اَساڈا جوہ اے انور، ہیرے موتی لالاں دی

کھیت اساڈے سونا اُگلن سوہنے رب دی رحمت نال
ایہدا نام ایں پیارا سوہنا ملیا سانوں قسمت نال(7)

اے۔ ایچ عاطف نویں نظم دے نویکلے شاعر نیں۔ ون سونے رنگاں ڈھنگاں نال اُلیکیاں ایہہ نظماں دھرتی نال پیار دا سوہنا تے سواہرا اظہار ہن۔ شاعر اپنے وسیب دیاں ریتاں رسماں نوں یاد پیا کر دا اے۔ جیویں:

اوہ پگاں شملے والیاں
اوہ پرھیا ، اوہ پردھان
اوہ پتر دھرتی ماں دے
جیہناں کدے نہ توڑے مان
اِنج یاراں توں سِر وارنا
ویراں توں وارنی جان
ایہہ رہتل دیس پنجاب
ایس دِتی منوں وسار
اسیں اِنج وسیبا بدلیا
اسیں گئے پچھوکڑ ہار(8)

اے۔ ایچ عاطف دی نظم ’’دھڑکو‘‘ دھرتی نال سانجھ پیار دی حقیقی تصویر اے۔ اوہ ایس طرح جے دھرتی بھاویں ساڈی اپنی ای اے، پر تھاں تھاں بارودی اگاں نے دھرتی دا سینہ ساڑ کے سواہ کر دِتا اے۔ اک خوف تے ڈر دی فضا اے جیہدے وچ شاعر ساہ لے رہیا اے:

میرے دُکھ نوں/ توں کیہ جانیں/ میں تے بھلیا!/ اُس دھرتی دا واسی/
جیہدے حاکم سُتے ہوئے/لشکر جاگن/ میں وی جاگاں/ ڈر وی جاگے(9)

اجیہے کرب تے احساس دا اِک نقشہ۔ اے ایچ عاطف دی نظم ’’سانجھ‘‘ وچ اِنج آیا اے:

ایہو پہلا آخری سچ اے/ دھرتی ماں دی چھاتی تے لیکاں واہیو/ رَل کے وسیو/
نویاں نسلاں نُوں وی دَسیو/ پنجاں پانیاں دی ایہہ دھرتی / دَھرتی ماں اے(10)

بشارت احمد بشارت اپنے دیس نال محبت کردے نیں۔ کلام وچ پیار پریم دیاں راہواں بھالن دی پر یرنا مِلدی اے۔ ایہناں دیاں نظماں ’’ ’’سوہنا پاکستان‘‘ ، ’’بچپن دے دِن چار‘‘ ، ’’پُتر پنج دریاواں دا‘‘ ، ’’رُسیا بچپن‘‘ ، ’ قائداعظم دے ناں‘‘ ، ’’پیارا پاکستان‘‘ تے ’’ پنجابی‘‘ ، دیس پیار دے رنگ سنگ دیاں وکھ وکھ شکلاں نیں۔ نظم سوہنا پاکستان وچوں اک بند:

لکھاں سجدے تیرے ناں دے اَج وی لوکی کر دے
تیرے ناں دی غیرت رکھدے تیرے اُتے مردے
پاک وطن ! توں ہستی ساڈی توں ساڈا ایمان(11)

نظم ''بچپن دے دِن چار'' وچوں اک شعر:

فیر وی دِل دی دھرتی اُتے وسدا پنڈ دا پیار
جا کے نہیں آئے ، میرے بچپن دے دِن چار(12)

بشیر بیتاب دی شاعری وچ دھرتی نال پیار دے سومے پھٹ پھٹ پیندے نیں۔ جیویں ''پاکستان دی گولڈن جوبلی'' تے لکھے گئے شعر:

اللہ کرے تے سانوں مِلسی اِس جگ دی سرداری
دشمن دے ناں لکھ چھڈی اے رب نے اَج خواری
آوَ اج شکرانہ پڑھیے سجدے سیس نوایئے
جس نے سوہنا ملک دِتا اے گیت اوسے دے گایئے(13)

حامد یزدانی لاہور شہر وچ اپنی ادبیت دا جھنڈا گڈن توں بعد اج کل پردیس وچ روزگار دے سلسلے وچ رجھے ہوئے نیں، پر وطن توں دور رہ کے وی اوہناں دے دل وچوں دھرتی دا پیار گواچا نہیں۔ نظم ''ساڈی دھرتی'' وچ اوہناں دے جذبے ویکھو:

ساڈی دھرتی پل پل وسے
سانوں جیون دا ول دسے
ایہدا جھنڈا چن ستارا
ساڈی آس، اُمید ، سہارا
ساڈی منزل ایہدیاں سوچاں
ایہدیاں دُھپاں سانوں چھاواں
دریاواں دے سجرے پانی
کہندے جاون عجب کہانی(14)

حُسین سحر ملتان شہر وچ وسدے نیں۔ اوہناں دیاں نظماں ''نویں سویر دا سورج''، ''ہالی''، ''اقبال''، ''قائد'' تے ''پاک فوج'' دھرتی واسیاں دے وکھو وکھ رنگاں دی نشاندہی کر دیاں نیں۔ ''نویں سویر دا سورج'' چوں ونگی ویکھو:

میں اپنے کھیتاں دا آپ ہالی آں/ اپنی مٹی دا آپ راکھا آں/ ایہہ

خزانہ میرے لئی اے/ مرے جفاکش تے سخت ہتھاں دی سخت محنت/
کسے لئی نہیں ہن اپنے لئی اے/ میں اپنی قسمت دا آپ مالک آں/
میرے سب دُکھ تے سارے سُکھ میرے اپنے نیں(15)

راشد حسن رانا نویں پنجابی نظم دا اک معروف ناں اے۔ پاک دھرتی نال اَنتاں دا سیر سانگا رکھدا ہویا ایہہ شاعر اپنیاں بہت ساریاں نظماں راہیں دیس پیار دے رنگ کھلاردا نظر آوندا اے۔ راشد حسن رانا دیاں نظماں ''راوی دی کوک''، ''اج دی وار''، ''راوی منگے ور''، ''دُلے دی تھوڑ''، ''دُلا بھٹی'' تے ''پاکستان دا ڈھولا'' ورگیاں نظماں وچوں دیس دھرتی دا پیار پھُٹ پھُٹ پیندا اے۔ نظم ''پاکستان دا ڈھولا'' وچوں کجھ آخری لائناں ویکھو:

اسیں سچ دے دیوے بالنے/ اسیں جھوٹھے دینے مار/ اسیں قاصد نویں سویر دے/
ساڈے چانن جیہے وچار/ اسیں بچڑے پاکستان دے/ اسیں شینہ جیہے چار بھرا/
اسیں رَل کے سَدا ای جیونا/ ساڈے ساہواں جیہے نیں سنگ/ اَسیں رَل
کے دُشمن کوہنے/ اَسیں کھُلی کرنی جنگ/ اَسیں رَل کے عزت ماننی/
ساڈے سانجھے سَدا توں سُکھ/ اسیں پُتر پاکستان دے/ ساڈا اپنا اِک
اَسمان/ کدی تے آخر بیلیو/ ساڈی اُچی ہوسی شان(16)

دیس دھرتی نال پیار دا اظہار ساڈے لُوں لُوں وچ سمایا ہویا اے۔ ساڈے بزرگاں اوکڑاں دا سفر کٹ کے پاک دھرتی نوں اپنا مسکن بنایا۔ ایس دی خاطر دُکھ تکلیفاں برداشت کیتیاں، اپنا لہو نذرانہ دِتا، اوس دے جوہ جنگل تے بیلے نال ساڈی سانجھ کون توڑ سکدا اے۔ دیس نال اجیہی ریت پریت دا اظہار کردیاں ڈاکٹر رزاق شاہد نظم ''اے میرے وطن'' وچ لکھدے نیں:

اے میرے وطن ، اے میرے وطن
میرا فخر وی توں تے مان وی توں
میری جان وی توں پہچان وی توں
اے میرے وطن ، اے میرے وطن
جند واراں تیتھوں دھرتی ماں
میری رت دا ڈھویا تیرے ناں
اے میرے وطن ، اے میرے وطن(17)

رفاقت حسین ممتاز دیاں نظماں دیاں دو کتاباں ''جند برفاں دا آہلنا'' تے ''اِکلاپے توں اگے'' چھپ چکیاں نیں۔ رفاقت حسین ممتاز نے اپنیاں نظماں وچ دھرتی اُتوں جند وارن والے

بہادراں دے جس گائے نیں۔ اوہناں مزدور دی گل کیتی اے۔ اوہناں کساناں دے جذبیاں نوں سراہیا اے۔نظم مزدور وچوں کجھ شعر ویکھو:

تُوں جاگیں تے دھرتی جاگے/ سُکھ اُجالا کھِنڈے/ راتاں دے متھے
دے اُتے/ سرگھی تارا جاگے/ توں جاگیں تے رُتاں جاگن/ موسم بدلن
ایویں/ کنکاں ہسن جھُمر پاون/ پتا پتا جاگے (18)

رفاقت دی نظم ''کِتے کِتے سولی'' وچوں پنجاب دے بہادراں دی تعریف دا جتھے انوکھا انداز اے او تھے اوہناں دیاں قربانیاں دا مُل نہ پین دا شکوہ وی اے:

اساں سورج لیاندا اے/ لہو دے بال کے دیوے/ جیہناں سورج لیاندا
اے/ جیہناں دھرتی شنگاری اے/ اوہ اَج وی لوک مجرم نیں/ اوہ اَج
وی لوک باغی نیں/ جیہناں نے مخبری کیتی/ جیہناں دھرتی دا مُل وٹیا/
اوہناں دے ناں لکھے گئے نیں/ سنہری ورقیاں اُتے (19)

رفاقت حسین ممتاز دی طویل نظم ''کھِلرے اَکھر'' وچ تن تن مصرعیاں وچ بہت خوب صورتی نال دھرتی دے تاریخی کرداراں بارے نشان دہی کیتی گئی اے۔ جیویں:

حوالے ہور نیں لکھاں
توں اِکو ویکھیا دُلا
جیالے ہور نیں لکھاں (20)

وڈیرے لوک مر جانے
مری دھرتی دے مجرم نیں
لٹیرے لوک مر جانے (21)

ڈاکٹر ریاض مجید دیاں نظماں وچ دیس پیار دا رنگ کئی تھاواں تے نظر آوندا اے۔ جیویں ''پاکستان بارے بچپن دی اک یاد''، ''کشمیر'' تے ''پاکستان'' وغیرہ۔نظم ''پاکستان'' وچ پاک دھرتی نال عقیدت دا رنگ ویکھیا جاسکدا اے:

رب رسولؐ دے نال ای جیہڑا/ مینوں وانگ ایمان/ رب دی سونہہ اوہ
تیجی سنتے اے/ پیارا پاکستان/ اکو ساہ دے وچ کراں میں/
رب رسولؐ توں بعد/ شام سویرے دُعاواں اندر/ پاکستان نوں یاد (22)

سلیم پاشا پردیس رہندا اے پر اوس دے مَن وچ پاک دھرتی، جتھے اوہ جمیا تے جوان ہویا ، اوتھوں دے نظارے ہر وقت اوہدیاں اَکھاں ساویں جھُمر پاوندے وکھائی دیندے نیں۔ اپنی جنم

تھاں نال پیار ساڈی فطرت وچ رچیا ہویا اے۔ اسیں جتھے وی ٹُر جایئے ،اپنے دیس دیاں یاداں ساڈے نال نال ای سفر کر دیاں نیں۔ نِکی عمر وچ اپنے گھر بار بارے آنڈھ گوانڈھ ، کھیت کھلیان، دریا، ندی نالے، رُکھ توتاں دیاں چھاواں پپّل تے بوہڑ ہیٹھاں لگیاں مجلساں ساڈیاں اکھیاں چوں او ہلے نہیں ہوندیاں۔ میلے ٹھیلے دے ہنگامے من وچوں دور نہیں ہوندے۔ سلیم پاشا اپنی نظم ''پنجاب'' وچ لوکائی دے مزاج دا نک نقشہ پیش کر دے لکھدے نیں:

ٹھنڈیاں میریاں چھاواں
مِٹھڑے میرے گیت
جی آیاں نوں آکھناں
میرے گھر دی ریت (23)

اوس نوں رفاقت حسین ممتاز دی طرح دھرتی تے واپرن والے ایس دھرو تے وی بڑا دُکھ اے:

ایسی گوڑی پرھیا بیٹھی
ایس دھرتی دے ویڑھے ویڑھے
ہیر سیالن رانجھے دی سی
ویاہ لے گئے نی کھیڑے (24)

نظم ''ویہن سمے دا'' وچ سلیم پاشا دھرتی دیاں گئیاں گواچیاں مورتاں دی بھال وچ بے چین ہو کے آکھدے نیں:

کِتھے نیں اوہ مِٹھڑے کھوہ
تے جوتے لگی جوڑی
کِتھے نیں اوہ اُچے شملے
کھوہ تے بجھی گھوڑی (25)

سلیم پاشا نے سوہنی دی پریم بانی تے وی قلم چکیا اے پر اوس نوں چنھاں دریا دی سنگدلی دا وی ودھیرا افسوس اے، جیویں، نظم گجرات ویکھو:

جس دا چانن ویہندیاں سانوں/ لنگھ گئے کئی زمانے/ ایس مِٹی وچ
کندن ہوئے/ سے عاشق دیوانے/ چن چنھاں وچ تاری لائی/ ڈُبے
آپ دھیانے/ پانی دے نال پانی ہو گئے/ کِنے ای عشق پرانے (26)

قومی تے ملی شاعری دے حوالے نال طالب جالندھری دِیاں خدمتاں مثالی نیں۔ ایہناں پاک دھرتی دے وکھ وکھ نظاریاں نوں اپنی شاعری دا موضوع بنایا اے۔ طالب جالندھری دی

''پاکستان'' دے سرناویں ہیٹھ لکھی نظم ویکھو:

دھرتی دے متھے دا جھومر/ جھم جھم لشکے چمکے/ شالا تیری دکھ انوکھی/ کندن
واںگوں دمکے(27)

طالب جالندھری اِک ہور مقام تے دیس دیاں خیراں منگدیاں آکھدے نیں:

پھلاں بھریاں راہواں میرے دیس دیاں
جنت ورگیاں تھاواں میرے دیس دیاں
میں کیوں ایہدی طالب ہوئی
ایہدے ورگا ہور نہ کوئی
شالا دور بلاواں میرے دیس دیاں

طالب چشتی نظم ''میری دھرتی'' وچ لکھدے نیں:

جُگ جُگ وسے میری دَھرتی جیون اِس دھرتی دے لال
جِس دی ککھوں جمیا پلیا سدھراں چاواں خوشیاں نال
بالک پن دیاں کھیڈاں کھیڈیاں چڑھی جوانی پائی دھمال(28)

طفیل خلش جرمنی وچ رہندے نیں، اپنے کلام تے فِکر پاروں من وچ اپنا پنجاب تے وسیب وسائی رکھدے نیں۔ اپنی نظم ''راٹھاں دی تاریخ'' وچ لکھدے نیں:

اسیں واسی دیس پنجاب دے
کیہ پُچھدے او ساڈا ناں
سانوں جمیا پنجاں پانیاں
ایہہ دھرتی ساڈی ماں(29)

اپنی روایات تے ثقافت دے نک نقشے اوہناں دی شاعری دے خاص رنگ نیں۔ جیویں:

اسیں مرزے ورگے سُورمے/ اسیں بھٹی ورگے شیر/
سانوں تارے دین سلامیاں/ سانوں سجدہ کرے سویر(30)

بابا عالم سیاہ پوش گیت نگار دے طور تے مشہور نیں، پر اوہناں دیاں نظماں وچ دھرتی نال پیار دا چنگا اظہار وی ویکھن وچ ملدا اے۔ جیویں:

دھرتی دا میں سِینہ پھولاں کدی نہ ڈولاں بیلیا
مٹی وچوں موتی رولاں کدی نہ ڈولاں بیلیا(31)

عبدالجبار غوری پنجاب تے پنجابی دی محبت دا دِل وچ چراغ روشن کیتی بیٹھا اے۔ اوس دے

کلام وچ کئی اِک نظماں اوس دے ایس اُچیرے جذبے دی عکاسی کر دیاں وکھائی دیندیاں نیں۔ جیویں:''دیس پنجاب لئی دُعا''، ''دھرتی''، ''دھرتی دی خیر'' تے نظم ''میں چاہناں'' وغیرہ۔ نظم ''دیس پنجاب لئی دُعا'' وچ شاعر پرانے وسیب تے قدراں دی پالنا کرن اُتے زور دیندا اے:

تیری شان نرالی ربا
میرے ہتھ سوالی ربا
دیس پنجاب اے ماواں ورگا
ڈونگھے دِل دریاواں ورگا
ٹھنڈیاں ٹھنڈیاں چھاواں ورگا
وسے ڈالی ڈالی ربا
میرے ہتھ سوالی ربا
کیہڑا ماں نال دُکھ سکھ پھولن
پُتر غیر دی بولی بولن
اپنی پیراں ہیٹھ مدھولن
کون بنے فِر مالی ربا
میرے ہتھ سوالی ربا(32)

عبدالکریم منظر نظم ''پیارا پاکستان'' وچ دھرتی نال پریت دا اظہار کر دیاں لکھدے نیں:

ایسی رنگ برنگی دھرتی دُنیا وچ نہیں کوئی
ویکھ کے پاکستان دی عظمت ہر تھاں شہرت ہوئی
دھرتی وچوں سونا اُگے فصلاں جھمر پاون
ایہدے وکھو وکھ نظارے اکھیاں وچ سماون
بنی مثال زمانے اُتے آپس دا ورتارا
سب دُنیا دے دیساں نالوں ساڈا دیس پیارا(33)

قاضی عطاءاللہ پسرور دی سرزمین دے وسنیک نیں۔ ایس دے نزدیک ای 1965ء وچ چاونڈہ (چونڈہ) دے مقام تے دشمن دے چھے سوٹینکاں دا پاکستانی فوج نے منہ توڑ جواب دِتا۔ اپنی نظم ''4 ستمبر 2000ء'' دے سرناویں ہیٹھ قاضی عطاءاللہ پاکستان دے بہادر فوجیاں نوں یاد کر دیاں لکھدے نیں:

غیرتاں ، عزماں ، آبروآں دا ساڈا ایہہ رکھوالا
ایہدے اِک اِک ساہ دی ڈوری ساڈے گل دی مالا

خون شہیداں دے دے کیتا ، ایہدا حسن دوبالا
رب ایہدا متوالا اے تے ، ایہہ رب دا متوالا(34)

ایہناں دی نظم ''28 مئی 1998ء دا نوری سورج''،''چھ ستمبر'' تے ''کرگل دے موتی'' ورگیاں نظماں وچ دھرتی پیار دا عکس وکھائی دیندا اے۔

عظمت اللہ عظمت (قصور) دی شاعری دی کتاب ''وِساں'' نظم تے غزل دا سانجھا پراگا اے۔ ایس پراگے وچ ملی جذبے دی جھلک وی ویکھی جا سکدی اے۔ نظم ''پاک وطن'' تے ''کندھ اوہلے پردیس'' وچ دھرتی نال پیار دا ہنگارا ویکھیا جا سکدا اے۔ ''پاک وطن'' نظم وچوں کجھ شعر:

پاک وطن دے ناں نُوں لکھ سلاماں نیں
ٹھنڈی ساوی چھاں نُوں لکھ سلاماں نیں
شہر تے پنڈ گراں نُوں لکھ سلاماں نیں
دیس دی اِک اِک تھاں نُوں لکھ سلاماں نیں
ایہدے صحراواں توں گلشن وار دیاں
ایہدے دریاواں نُوں لکھ سلاماں نیں (35)

غلام صابر حیدری (پ 10 مارچ 1943ء) ضلع قصور دا وسنیک سی۔ زندگی دا ڈھیر حصہ اوکاڑہ شہر وچ گزاریا۔ نظماں وچ پاک دھرتی نال عقیدت دا رنگ موجود اے۔ جیویں: نظم ''دیس پیار'' وچوں کجھ شعر:

میرا پاکستان پیارا اے
دیساں چوں دیس نیارا اے
گلشن وچ بلبلاں چہکدیاں
پھُل کلیاں ایہدیاں مہکدیاں
غنچے تے پتیاں ٹہکدیاں
گلشن وچ عجب نظارا اے
میرا پاکستان پیارا اے(36)

غفور شاہد مرحوم قومی درد رکھن والے شاعر نیں۔ ایہناں دیاں نظماں وچ پاک وطن نال عقیدت، ایتھوں دے محنت کشاں نال محبت تے پاک دھرتی دے روشن تاریاں دے گُن گاؤنا غفور شاہد دا مشن اے۔ ''نظم قائداعظم نال گلاں''، جنگی قیدی دا خط ''جوابی خط''، ''ضمیر دا قیدی'' تے ''محنت کشاں دا گیت'' دیس پیار دے رنگ وچ رنگیاں بے مثال نظماں نیں۔ محنت کشاں دا گیت

وچوں کجھ شعر:

ساڈے ورگا کیمیا گر وی نہیں کوئی جگ تے ہونا
مٹی دے وچ ہل چلا کے اسیں اُگاندے سونا
دھرتی ماں دے بھاگ جگاوے ساڈی محنت ساڈا لہو
ذرّے ذرّے نوں چمکاوے ساڈی محنت ساڈا لہو[37]

غفور شاہد دی کتاب ''اجے نہیں توڑی آس'' وچ وی دیس پیار دا جذبہ ڈلھکاں ماردا وکھائی دیندا اے۔ نظم ''مزدور''، ''یوم آزادی'' تے ''دیس میرا فردوس'' وچ اکو جیہا جذبہ نظر آوَندا اے۔ ''دیس میرا فردوس'' وچوں کجھ شعر ویکھو:

میں وکھاوناں اج تینوں دوستا
روپ اپنے دیس دی فردوس دا
حور باراں دی پہاڑاں دی پری
میویاں گریاں بداماں دی بھری
ایس دی آغوش دریا کھیلدے
ایس دی گودی سمندر پیلدے
چار پاسے ایس دے زرخیزیاں
شوخ واواں پانیاں وچ تیزیاں
قدرتی منظر تے جلوہ ریزیاں
دلبراں توں ودھ دِل آویزیاں[38]

جنت مقامی غلام رسول شوق پنجابی دے شاعر تے نثر نگار نیں۔ دیس پیار دا بھرواں اظہار اوہناں دی ''نظم میرا دیس'' وچ ویکھو:

دیس مرے دے لوک دلاور انکھ انادے رُستم نیں
میرے شہ زوراں دی اج وی دُنیا وچ کہانی اے
رنگ برنگیاں فصلاں اُتے نور خدا دا وسدا اے
چاندی وانگوں لِشکن دریا گھمر پاندا پانی اے
پچھلے پہریں ڈھگیاں پچھے جٹ چٹکاریاں ماردے نیں
فجراں ویلے گھم گھم کردی دُدھاں وچ مدھانی اے[39]

نظم ''دھرتی دا رانجھا'' وچ دھرتی نال پیار دا اِک انداز:

میرے نال نروئی دھرتی
میرے سنگ پروئی دھرتی
میرے وچ سموئی دھرتی
ایہہ جدوں دی ہوئی دھرتی
میں بیجاں ایہہ دئے اسار
میرا ایہدا مُڈھ دا پیار(40)

محمد جنید اکرم ورگا درد مند لکھاری ہر دم دیس دیاں خیراں منگدا نظریں آوندا اے۔ اوہ اپنے شعراں وچ ایس اَمر دا بھرپور اظہار کر دیاں کہندا اے:

بھاگ جگا دے سوہنیا ربا!
راہے پا دے سوہنیا ربا!
بنجر دھرتی تے رحمت دا
مینہ ورسا دے سوہنیا ربا!(41)

دیس پنجاب نال پیار دا اظہار کر دیاں اِک ہور مقام تے لکھدا اے:

سارے دیساں وچوں سوہنا/ میرا دیس پنجاب/ سوہنا دیس پنجاب/
ستلج اتے بیاس نیں ایہدے/ جہلم اتے چناب/ سوہنا دیس پنجاب(42)

محمد فیروز شاہ ''نظم گیت وطن دا'' وچ لکھدے نیں:

پھُلاں بھری چنگیر اے یارو دھرتی پاکستان دی
ایہہ دھرتی پاکستان دی
چاراں پاسے خشبو کھنڈ دی ایندی اُچی شان دی
ایہہ دھرتی پاکستان دی
ایہہ دریا پہاڑ تے جنگل ہسدے نظری آوندے
پنکھ پکھیرو اُڈدیاں ہویاں گیت خوشی دے گاوندے
جھولی ساول نال بھریندی ہے جیہدے میدان دی
ایہہ دھرتی پاکستان دی (43)

اُدھم جرأت تے بہادری دی گل کر دیاں محمد عبداللہ عاصی پنج دریاواں دی دھرتی دی واج بن کے پکار اُٹھدا اے:

میں پنج دریا وی سورما/ میری قد تُوں اُچی ڈانگ/ میں ہاں سپاہی حیدری/ میرے ہتھ حسینی سانگ/ میری اَکھ اے ٹیپو وانگراں/ میرے جذبے وانگ چٹان(44)

مسعود عالم دی کتاب ''کانگاں'' وِن سونیاں نظماں دا چجواں پراگا اے۔ ایہہ دھرتی واسیاں لئی امن دا پیغام دیندے نظر آوندے نیں۔ نظم ''پیغام''، ''اُدھمی'' تے ''شہیداں دی دھرتی'' دیس پیار دی گل کر دیاں نظر آوندیاں نیں۔ مسعود عالم رانا دھرتی نال اپنا رشتہ ظاہر کر دیاں لکھدے نیں:

ایہہ دھرتی شہیداں دی زندہ نشانی
پہاڑاں تے ندیاں دی ایہہ راجدھانی
محبت دا قصہ ، وفا دی کہانی
بہاراں دی نگری سہانی سہانی
رچی ایس مٹی چ پیاراں دی خوشبو
حقیقت توں نیڑے نیں ایہدے فسانے
وطن دے شہیداں دے گاؤ ترانے(45)

مشتاق باسط نظم تے نثر دوہاں کھیتراں وچ مَنیا پرمَنیا لکھاری اے۔ آپ چھ ستمبر 1965ء دے سرناویں ہیٹھ لکھی نظم وچ دیس دی خاطر قربانیاں دین والے بہادراں نوں یاد کر دیاں لکھدے نیں:

اج دیہاڑے عشق کہانی ، اک نویں انداز وچ لکھی
اساں جنوں دیاں حداں ٹپ کے وطن دی تان ودھانی سِکھی
سارے جگ نے وطن دی خاطر ساڈی ایہہ قربانی ڈِٹھی
عرش دے واسی اس دھرتی تے سانوں ویکھن آئے سن
اج دیہاڑے جاناں دے کے سودے نقد چکائے سن(46)

مظہر حیدری دی شاعری وچ دیس پیار دی گل بڑی اُچیچ نال آئی اے۔ دھرتی دی واج وچ اوہناں اِک جگہ تے لکھیا اے:

میں دھرتی پاکستان دی مینوں جانے کل جہان
میرے واسی موجاں مان دے جیہڑے اَنکھ دی جلّی پان
میں شیر بگھیلے جمدی ، میں جماں اوہ جوان
جیہڑے پا تھرتھلی دیوندے ، جدوں جاندے وچ میدان
ایہہ جنگ دے ہڑھ نوں روکدے ، ہے انج دا زور تران(47)

ایسے طرح نظم ''پاکستان دا سپاہی'' تے ''مجاہد دی شان'' وچ دیس نال محبت دا خوبصورت

اظہار ملدا اے۔

نادر جاجوی دی اپنی مٹی نال جُڑت کمال دی اے۔ اوہ لفظاں نال تصویراں بناندے نیں۔ نظم ''دھرتی'' وچ موجود جذبے دی شدت ویکھو:

کیہ اسیں جتھے جے جائے/ سانوں اُس دھرتی دی/ عزت نہ ہووے گی؟/
اسیں تے اُس دے سکے آں/ کوئی مترئے ناہیں/ سانوں دسنا/ نھیرے
وچ نہ رکھنا/ اسیں تے ذرہ ذرہ لہو نال پوچ دیاں گے/ اسیں مخالف
ودھن والا/ بوٹا وڈھ دیاں گے/ دِلاں دے سب بھلیکھے/ کڈھ دیاں
گے (48)

نذیر احمد زاہد دردمند دِل رکھن والا شاعر اے۔ پاک دھرتی اُتے واپرن والیاں کیفیتاں اوس دا سینہ چھلنی چھلنی کر دِتا اے۔ تاں ای اوہ پچھلی ونڈ نوں یاد کردا نظریں آ ؤندا اے۔ ہن پاک دھرتی ای اوس دا مسکن اے۔ ایس پاروں ایس دھرتی دیاں خیراں منگنا ضروری اے۔ شاعر نظم ''جتن وچ'' دھرتی نوں برا آکھن والے لوکاں نوں سرزنش کردا نظر آ ؤندا اے:

دھرتی ماں نوں مندا آکھن والیو!/ دھرتی مندی نہیں ہوندی/ دھرتی
ماں تے ماں ہوندی اے/ جنت ورگی تھاں ہوندی اے/ دھرتی ماں دا
کھانے آں/ دھرتی ماں تے رہنے آں/ فیر وی اکو/ ہرکھ اے مینوں/
دھرتی ماں دے سینے اُتے/ کیوں منافق رہندے نیں (49)

نصیر بلوچ نے اپنی خوب صورت شاعری راہیں دھرتی واسیاں دے دُکھ درد الیکے نیں۔ ایہہ اَکھر کیہ نیں؟ دھرتی دے سینے تے کمزور لوکاں دے نوحے نیں، جیہناں ساری حیاتی سُکھ دا ساہ نہیں لیا۔ نظم ''بختاور بی بی'' پلیتھن ''ان ٹکراں دا''، ''اویا''، ''کھوہ''، ''مجبوری'' تے ''داروُ'' دِل اُتے ڈونگھا اثر کر دیاں نیں۔ سُکھاں دا چاہیوان نصیر بلوچ دھرتی واسیاں واسطے پیار پریم دے دیوے بالدا نظریں آ ؤندا اے:

ربا! میری اِک گل من لے
مینوں گوہڑی نیندر دے چا
جد مُڑ ساون رِم جھم لاوے
جد مُڑ سَہیّاں پینگھاں پاون
جد مُڑ کا نگ بنیرے بولن
وچھڑے یار دی گل سناون

تَون دے وچوں آٹا اُڈّے
پرت پروہنے گھر نوں آون
سنگھنے پپلاں دی چھاواں تے
سکھیاں رَل مِل چرخے ڈاہون(50)

سوچاں تے خیالاں وچ دھرتی واسیاں لئی سُکھاں دیاں آساں رکھن والا شاعر آخری بند وچ اِنج دی خواہش رکھدا اے:

اِکے تھاں تے بہہ کے سارے
بُرکی بُرکی وَنڈ کے کھاون
اَمبیاں اُتے کوئل گاوے
گھبرو ڈھولے ماہیے گاون
رنگلے چوڑے والیاں باہواں
دُدھاں وچ مدھانیاں پاون
میرے سوہنے دیس دے اندر
جس دن سُکھ دھمالاں پاون
ربا! فیر جگا دئیں مینوں(51)

وارث علی وارث دی کتاب ''درد کشالے'' دے ناں نال 2012ء وچ شائع ہوئی اے۔ ایہناں دے ہاں دھرتی اُتے واپرن والے دُکھ درداں دی وارتا وی اے تے دھرتی دے وکھ وکھ نظاریاں دے حال حوالے وی مِلدے نیں۔ نظم ''خودکش'' وچ دھرتی اُتے ہون والی تباہی تے بربادی دا حال بیان کیتا گیا اے۔ ''مظلوم کشمیری بھین'' نظم وچ کشمیری مظلوماں دی گل کیتی گئی اے۔ نظم ''پنج ندّ'' وی پنجاب دے ذکر اذکار نال بھری پئی اے۔ نظم ''ساڈی دھرتی'' وچوں دیس پیار دے شعر ویکھو:

ساڈی دھرتی ساڈی ماں اے
کِنی ٹھنڈی گوہڑی چھاں اے
پنج دریاواں تے نہراں دی
سارے جگ توں وکھری تھاں اے
فصلاں، نہراں پیلاں پاون
چھلاں مارے سندھ چنھاں اے
ہر سو پھُل خُشبو واں مہکن

پیار محبت ایہدا ناں اے[52]

یوسف رند اج کل روزی روٹی دے سلسلے وچ اٹلی مقیم نیں۔ ایہناں دی شاعری وچ دیس دھرتی نال اَت دے سانگے وکھائی دیندے نیں۔ جیویں ''بلھے شاہ میں جھلی''، ''دیس نوں جان دی تانگھ'' تے ''میرے شہر دے لوکی'' پڑھن جوگ نیں:

میں ویکھ نہیں سکدا
وچ گلیاں کھیڈ دیاں بالاں نوں
کدھرے روندے ہسدیاں لعلاں نوں
کدھرے سکھیاں پینگھاں جھوٹن
فیر میلے ٹھیلے لوہڑیاں
کدھرے ہولی، بسنت وساکھیاں
کدھرے ویر بھیناں نوں ٹوردے
فیر بنھن راکھیاں
کدھرے ہاسے گِدّ ھے لوریاں
فیر پٹے ماہیے بولیاں[53]

ایہہ تے ایس رنگ دیاں ہور اَن گنت لکھتاں وچ دھرتی پیار ڈُھل ڈُھل پیندا اے۔

حوالے

1۔ احمد راہی: ترنجن؛ الحمد پبلی کیشنز، لاہور، س ن، ص 103-104

2۔ اخلاق عاطف: یاد سہاگن ہوئی؛ پنجابی مرکز، لاہور، 2011ء ص 149

3۔ ایضاً ص 186

4۔ افضل احسن رندھاوا: چھیواں دریا؛ آرٹس کونسل، فیصل آباد، 1997ء ص 40

5۔ ایضاً ص 52-53

6۔ اکرم سحر فارانی: وَن سونیاں؛ ندیم یونس پرنٹرز، لاہور، 2012ء ص 47-48

7۔ انور ملک: دَماں دی سانجھ؛ سانجھ پبلی کیشنز، لاہور، 2012ء ص 49

8۔ اے۔ایچ عاطف: ہجر نہ چتھیا جاوے؛ پنجابی مرکز، لاہور، 2009ء ص 50

9۔ ایضاً ص 102

10۔ ایضاً ص 117

11۔ بشارت احمد بشارت: خیال اُڈاری؛ آرٹ پریس، لاہور، 2012ء ص 24

12۔ ایضاً ص 32

13۔ بشیر بیتاب: آجا شام پئی؛ ماورا پبلشرز، لاہور، 2012ء ص 61

14۔ حامد یزدانی: رات دی نیلی چپ؛ سید پبلشرز، لاہور، 2002ء ص 131

15۔ حسین سحر: دُھپاں چھانواں؛ کتاب نگر حسن آرکیڈ، ملتان، 2000ء ص 114

16۔ راشد حسن رانا: چپ چپیتی شام؛ سنگ میل پبلی کیشنز، لاہور، 1980ء ص 120

17۔ ڈاکٹر رزاق شاہد: رُتاں اَجے اَلانیاں؛ مقصود پبلشرز، لاہور، 2012ء ص 175

18۔ رفاقت حسین ممتاز: اکلاپے توں اگے؛ پنجابی مرکز، لاہور، 2007ء ص 30-31

19۔ ایضاً ص 78

20۔ ایضاً ص 89

21۔ ایضاً ص 90

22۔ ڈاکٹر ریاض مجید: توے دے تارے؛ قرطاس، فیصل آباد، 1987ء ص 47

23۔ سلیم پاشا: وکھ ہوون توں پہلاں؛ ٹوپیکل پبلشرز، لاہور، 2005ء ص 56

24۔ ایضاً ص 45

25۔ ایضاً ص 79

26۔ ایضاً ص 63

27۔ طالب جالندھری: طارق ویرا، بیٹا؛ پنجابی شاعر، ملاقات 4 جون 2013ء، فیصل آباد

28۔ طالب چشتی: کچیاں پکیاں تنداں؛ پاکستان پنجابی ادبی پر ہیا، لاہور، 1982ء ص 48

29۔ طفیل خلش: مٹی دی خشبو؛ پنج ندا کیڈمی، لاہور، 1992ء ص 42

30۔ ایضاً ص 43

31۔ بابا عالم سیاہ پوش: ہنیریاں راتاں؛ مرتب: رانا امتیاز، عالم برادرز کینال روڈ لاہور، 1976ء ص 132-133

32۔ عبدالجبار غوری: سوچ دی گنجھل ؛مسعود کھدر پوش ٹرسٹ، لاہور، 2007ء ص 28-29

33۔ عبدالکریم منظر: راہواں وچ چھاواں؛ مثال پبلشرز، فیصل آباد، 2007ء ص 100

34۔ قاضی عطاء اللہ: حیاتی دی دھپ تے چھاں؛ ادبی سبھا، پسرور، 2011ء ص 99

35۔ عظمت اللہ عظمت: وِساں؛ بزم مولا شاہ، لاہور، س۔ن، ص 84

36۔ غلام صابر حیدری: پلکاں دی پڑچھتی؛ بزم مولا شاہ، لاہور، 2012ء ص 85

37۔ غفور شاہد: دل دی بھڑاس؛ رانا انٹر پرائزز، لاہور، دوجی وار 1990ء ص 104

38۔ غفور شاہد: اجے نہیں توڑی آس؛ رانا انٹر پرائزز، لاہور، 1992ء ص 45

39۔ غلام رسول شوق: مثال؛ ہم خیال پبلشرز، 1995ء ص 107-108

40۔ ایضاً ص 123

41۔ محمد جنید اکرم: نہ سجناں گنڈھڑی پھول؛ بزم فقیر پاکستان، لاہور، 2010ء ص 104-105

42۔ ایضاً ص 123

43۔ محمد فیروز شاہ: پینگ؛ راول پنڈی ادبی سوسائٹی، اسلام آباد، 2005ء ص 59-60

44۔ محمد عبداللہ عاصی: تتّیاں سدھراں؛ ادارہ ادبی جھوک، جھنگ، 2003ء ص 127

45۔ مسعود عالم رانا: کانگاں؛ ظفر بک ایجنسی اردو بازار، لاہور، 1974ء ص 45

46۔ مشتاق باسط: سپنی داڈنگیا؛ قرطاس، فیصل آباد، دوسری بار 1975ء ص 50

47۔ مظہر حیدری: سُچیاں سوچاں؛ (قلمی نسخہ) 1944ء ص 19

48۔ نادر جاجوی: سورج دی سیدھ؛ لہراں ادبی بورڈ، لاہور، 2009ء ص 166

49۔ نذیر احمد زاہد: ادریواں اکھ دا؛ پنجابی مرکز، لاہور، 2010ء ص 77

50۔ نصیر بلوچ: تیرا، ہجر گلاب جیہا؛ مجلس پنجابی ادب، ستیانہ، 2007ء ص 139

51۔ ایضاً ص 139

52۔ وارث علی وارث: درد کشالے؛ جذبہ ادبی اکیڈمی، فیصل آباد، 2012ء ص 55-56

53۔ یوسف رند: لہو دی باشنا؛ حیدر پبلی کیشنز، لاہور، 2006ء ص 90-91

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:72, Jan.-June. 2014, pp 29-38

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2014ء، مسلسل شمارہ 72

پنجابی وچ مِنی نظم دی روایت

ڈاکٹر جمیل احمد پال
صدر شعبہ پنجابی، گورنمنٹ شالیمار کالج، لاہور

Abstract

Short poem has an old tradition in Punjabi. The couplets of Baba Farid Ganj-e-Shakar (RA) is the oldest example of it. In our folk literature, we find Boli, Mahia, Tappa and other short size poems. Boli contains only one line in its formation but very rich in its text and thought. So is Mahia which contains only one and a half line. No short poems of other languages may have so much shades, colours and flavours found in Punjabi. This article is a study of the travel of mini poems in Punjabi language.

....

پنجابی وچ مِنی نظم دی روایت اونی ای پرانی اے جنی پنجابی دی لوک شاعری۔ سچ پچھو تاں لوک ادب وچ لمی نظم دے نمونے اونے نہیں ملدے جنے منی نظم دے مل جاندے نیں۔ ایہدی سب توں عام مثال بولی، ٹپا تے ماہیا نیں۔ بولی سب توں نکی نظم اے جیہڑی صرف اک مصرعے اُتے مشتمل ہوندی اے پر ایہہ اکو مصرعہ اینا تکھا ہوندا اے کہ دل وچ تیر وانگ کھُب جاندا اے۔ ٹپا سوا مصرعے دا تے ماہیا ڈیڈھ مصرعے دا ہوندا اے۔ نکی توں نکی ممکن نظم صرف اک مصرعے دی ہوسکدی اے تے اوہ پنجابی وچ بولی دے رُوپ وچ موجود اے۔

لفظ ''مِنی''(mini) بنیادی طور اُتے انگریزی توں پنجابی وچ آیا اے جو نِکے، مختصر، چھوٹے دے معنیاں وچ ورتیا جاندا اے۔ ادب وچ ایہہ لفظ منی کہانی، منی نظم تے انج دیاں ہور

اصطلاحواں وچ عام ہو رہیا اے۔بعض سجن ایہد ے متبادل ''نکچی'' دا لفظ وی ورتدے نیں۔مِنی نظم تے عام نظم وچکار حد بنّا کیہ اے، ایہد ے بارے اک خیال ایہہ اے:

''حقی گل تاں ایہہ اے کہ نظم تے مِنی نظم وچکار کوئی حد بنا نہیں بنایا جاسکدا۔نظم، نظم ای ہوندی اے بالکل اوسے طرح جیویں کہانی کہانی ہوندی اے......سو جیویں نکی کہانی تے نکی نکی کہانی وچکار حد بنا کوئی نہیں، اوہی حال نظم تے منی نظم دا اے جیویں دوہاں دیاں حداں رل جاندیاں نیں انج ای نظم تے منی نظم دیاں حداں وی رَل جاندیاں نیں۔ دونظماں وچ ایہہ نکھیڑا کرن لئی کہ کیہڑی نظم اے تے کیہڑی منی نظم، صرف مصرعیاں دی گنتی ای اکو اک چھاننی ہوسکدی اے۔سو اپنی سوکھیائی لئی اسیں ایہہ متھ لیندے آں کہ ہر اوہ نظم ''مِنی نظم'' اے جو اک مصرعے توں لے کے ودھ توں ودھ نوں دس مصرعیاں تک دی ہووے۔''(1)

بنیادی طور اُتے مِنی نظم، اجوکی نظم دے وسیع کینوس دا اک انگ اے جیہدے وچ اوہ سارے رنگ پائے جاندے نیں جیہڑے اجوکی شاعری دا وصف نیں۔ کلاسیکی ادب دور ول ویکھیے تاں جتھے لمی نظم تے لمے قصے نظر آوندے نیں، اوتھے مِنی نظم وی ایہدے نال نال ٹردی رہی۔ لوک ادب وچ مِنی نظم کدھرے بولی، کدھرے ٹپے تے کدھرے ماہیے دے روپ وچ چلدی رہی، کلاسیکی ادب وچ وی ایہہ کئی رنگاں نال موجود رہی۔ پنجابی ادب دے موڈھی شاعر حضرت بابا فریدؒ نے دوہڑے یاں شلوک لکھے۔شلوک اپنی ذات وچ مستقل اکائی ہوندا اے۔ایہہ دومصرعے دا ہوندا اے تے اپنے معنے پورے رکھدے ہویاں اپنی ذات وچ خود کفیل وی ہوندا اے۔سو ایہنوں وی اسیں مِنی نظم دا اک روپ آکھ سکدے آں۔

ساڈے دُوجے کلاسیکی شاعر شاہ حسین دیاں کافیاں وچوں وی کئی کافیاں بہت مختصر یعنی صرف چار پنج مصرعے دِیاں نیں تے اوہناں نوں وی منی نظم وچ شامل کیتا جاسکدا اے۔ بعد دے دور وچ لکھے جان والے چومصرعے، رباعی، وی، جو چار مصرعیاں اُتے مشتمل ہوندے سن، اوہناں وچ وی مِنی نظم دے عناصر ملدے نیں۔

ویہویں صدی دے مُڈھ وچ بہت ساریاں تبدیلیاں آئیاں۔ دو وڈیاں جنگاں دے نال نال نویں مسئلے تے نویاں اسانیاں سامنے آئیاں۔ جتھے سائنس دے کھیتر وچ نویں تجربے ہوئے تے نویاں کاڈھاں آئیاں، اوتھے ادب دا میدان وی پچھے نہیں رہیا۔ کہانی وچ پرانے داستانی لہجے دی تھاں نواں لہجہ آیا، رومانیت دی تھاں حقیقت پسندی نے لئی۔ ناول تے افسانے، نکی کہانی دا رواج

ودھیا۔ شاعری وچ وی نواں انداز آیا۔ ایس دور وچ پنجابی شاعری وچ وی قصے تے سی حرفیاں مگروں غزل تے فیر نظم دا رواج پیا۔ نظم نے وی نویاں کروٹاں لئیاں۔ پنجابی وچ موہن سنگھ، امرتا پریتم تے مگروں شریف کنجاہی، باقی صدیقی تے منیر نیازی نے نظم دا رنگ ڈھنگ ای وٹا دتا۔ نظم اج دے انسان دے دل دی محرم راز بن گئی۔ ایسے نظم دی کُکھوں مِنی نظم نے جنم لیا۔

جیویں کہ اُتے ذکر کیتا گیا، پنجابی وچ شاعری تے نظم دے نال نال ای منی نظم دی روایت وی ہمیشہ توں موجود رہی اے۔ شروع دور دے شاعراں نے ایہنوں کسے نکھیڑ نال، جان بجھ کے یاں وکھرا کر کے نہیں لکھیا۔ جدید شاعری دے موڈھی شاعراں نے جو نظماں لکھیاں، اوہناں وچ وی لمیاں تے نکیاں دوہاں قسماں دیاں نظماں شامل سن۔ ویلا بیتن دے نال نال نکھیڑ ہوندا لگا گیا۔ ایس ویلے ساڈے شاعراں، خاص کر نوجوان شاعراں وچ بہت سارے اوہ نیں جیہڑے صرف تے صرف منی نظماں ای لکھ رہے نیں۔

منی نظم دے حوالے نال بغیر ذہن اُتے زور دتیاں منیر نیازی دا ناں آوندا اے جیہناں نے اک مصرعے دی نظم لکھن دا تجربہ کیتا۔ پر اوہناں نوں منی نظم لکھن دا موڈھی نہیں آکھیا جا سکدا۔ اک مصرعے دی نظم پنجابی وچ سینکڑے سال توں ''بولی'' دے روپ وچ موجود رہی اے۔ منیر نیازی دیاں دو مِنی نظماں جو اک مصرعے اُتے مشتمل نیں، لوکاں نوں زبانی یاد نیں۔ اک تے اوہی اے جیہدا عنوان اے ''ویلے توں اگے نکلن دی سزا'' تے نظم اے ''آدمی کلا رہ جاندا اے''۔ اوہناں دی سب توں نکی نظم جیہدا عنوان ''پہلے آدم دی سوچ'' اے صرف تن لفظاں دی اے:

میں کیہ کراں (2)

شریف کنجاہی، منیر نیازی توں سینئر شاعر نیں، بھاویں اوہناں دی شاعری دا پراگا بعدوں چھپیا پر اوہناں نے ونڈ توں بہت پہلاں اردو تے فیر پنجابی شاعری وچ اپنا آپ منوا لیا ہویا سی۔ اوہ بہت پہلاں منی نظم لکھ چکے سن۔ ایتھے سانوں امرتا پریتم دی اک منی نظم یاد آ رہی اے:

اک دردسی/ جوسگرٹ دی طرح/ میں چپ چاپ پیتا ہے/ صرف کجھ
نظماں ہن/ جوسگرٹ دے نالوں/ میں راکھ وانگن جھاڑیاں (3)

شریف کنجاہی ساڈے سینئر شاعر نیں۔ اوہناں دی اک منی نظم ''سمجھ نہ آوے'' پڑھ کے تاں منیر نیازی ڈاڈھے یاد آوندے نیں۔ پہلاں شریف کنجاہی دی نظم ویکھو:

تکیاں اکھیں ٹھنڈ پوے/ نہ تکیاں ہک بلیوے/ سادم سادی اوس کڑی
وچ،/ سمجھ نہ آوے کیہ اے (4)

منیر نیازی وی اک کڑی بارے کہندے نیں:

مکھڑا پھل گلاب دا/ تے چیتر ورگی اکھ/ بدل چیت وساکھ دا/ ایس کڑی دا لک (5)

باقی صدیقی نے پوٹھوہاری لہجے وچ نظماں لکھیاں، منی نظم اوہناں کول وی بہت ملدی اے۔ ''کچے گھڑے'' وچوں نظم ''آزادی'' انج اے:

اُچیاں کندھاں/ ڈک نہ سکن/ پھلاں نی خشبو (6)

راشد حسن رانا دی شاعری دے چار مجموعے ہُن تک چھپ چکے نیں، اوہناں کول وی سانوں بہت ساریاں منی نظماں مل جاندیاں نیں۔ نظم ''اک رُخا'' منظر ویکھو:

تھلے ساوا پس منظر سی/ اُتے سی اسمان/ پانی اُتے تردی پئی سی/ چپ چپیتی شام/ گوڑھے گوڑھے پرچھاویں سن/ اُچے اچے رُکھ/ اوہناں پچھے لکے ہوئے سن/ منظر دے سب دُکھ (7)

منی نظم دے شاعراں نے صرف رومانی تے لطیف احساسات نوں ای موضوع نہیں بنایا سگوں ہر قسم دے سیاسی، سماجی موضوعات نوں ہتھ پایا اے۔ دیس اندر گھٹن دے ماحول نوں وی علامتی انداز نال پیش کرن دے جتن ہوئے۔ غلام مصطفیٰ بسمل دی کتاب ''ڈونگھے پانیاں دی چُپ'' وچ سانوں بہت ساریاں اجیہیاں منی نظماں دِس پیندیاں نیں:

جدوں دی بلبل مالی ہتھوں/ بے دوسی اے موئی/ پھلاں ونڈنی چھڈ دِتی اے/ اوددوں دی خشبوئی (8)

اوہناں دی اک ہور نظم ویکھو:

انھا انھی کھیڈ دے/ رل کے سارے بال/ ایہو کھیڈاں ایدکاں/ ایہو اگلے سال (9)

ایس حوالے نال نذر عباس دی اک خوبصورت نظم وی ویکھدے جاؤ:

اج کل میرے شہر دا سجنو/ ایہہ ہویا اے حال/ سہمے سہمے لوکی چلدے/ ڈری ڈری جیہی چال/ ہاسا اجکل ہسدے نیں/ یاں پاگل یاں بال (10)

عائشہ اسلم نے اپنی کتاب ''ککھ تے کانے'' وچ سوانیاں دے مسائل نوں بہت کامیابی نال اپنا موضوع بنایا اے۔ اپنی منی نظم ''اکھیاں دا سوال'' وچ اوہ لکھدیاں نیں:

میرا رشتہ کرن توں پہلاں/ مائے سوچ تے لینا سی/ کسے توں پچھ تے

لیناسی (11)

منی نظم وچ ساڈے شاعراں نے تشبیہہ استعارے دے دریا وی بڑی روانی نال وہائے نیں۔ امین خیال ہوراں دی اک نکی جیہی نظم وچ تشبیہہ دا خوبصورت انداز ویکھو۔ نظم دا سرناواں اے ''شاعر'':

اَک دے بوٹے/ اُتے کھڑیا/ پھل چُننے دا (12)

منی نظماں وچ خیالاں دی رنگا رنگی تے ون سَوَنتا بہت ملدی اے۔ حمد تے نعت توں لے کے عشق و محبت، سیاست، سماج، انسان دے داخلی تے خارجی مسائل...... گل کیہ کیہڑی چیز اے جیہنوں منی نظم دا موضوع نہیں بنایا گیا۔ لالہ محسن رفیع جواز دی اک نعت ویکھو جو صرف دو مصرعیاں دی منی نظم اے۔ ایہہ اوہناں دی کتاب ''کجھ ہیرے کجھ موتی'' وچ شامل اے:

سوہتھ رسا سرے تے گنڈھ
ذکر نبیؐ دا، سینے ٹھنڈ

نعت دی گل چل رہی اے تاں حکیم ارشد شہزاد دی اک منی نظم دا حوالہ وی ضروری اے جیہدے وچ جعلی تے جھوٹھے عاشقاں دی گل کیتی گئی اے۔ ''جھوٹھا عاشق'' عنوان دی نظم انج اے:

تیرا ناں زمین تے ڈِگا/ ویکھ کے اکھ چرا لینا آں/ تیریاں دسیاں/
سچیاں سچیاں گلاں اُتے/ عمل نہیں کردا/ فیر وی تیرا عاشق آں (13)

ڈاکٹر شوکت علی قمر ہوراں وی کافی منی نظماں لکھیاں نیں جو اوہناں دیاں کتاباں وچ ویکھیاں جا سکدیاں نیں۔ اسیں اک نظم ''پاندھی'' ایتھے پیش کر رہے آں۔ اوہناں نے علامتی انداز نال وڈی گل کیتی اے:

سر تے سورج ڈُبدا جاوے
نھیرا لوں لوں کھبدا جاوے
پینڈے لمے ہوندے جاندے
جُتی دا کِل چبھدا جاوے (14)

نویں نظم دے حوالے نال ڈاکٹر نوید شہزاد اک اہم ناں اے۔ اوہ اچھوتے خیال دے شاعر تے لفظاں دی بھن گھڑت دے بادشاہ نیں۔ اوہناں کول وی کجھ منی نظماں ملدیاں نیں۔ اوہناں دی نظم ''وگدی ہوئی مانتا'' پیش اے:

اسیں متھا رکھیا پانی تے/ سب سجدے تارن لئی/ فر پوجا کیتی/ پلکاں وچ

پھسے انیندرے دی/ اوہ انیندرا، جیہنے ساڈے/ آون والے دن تے
جھریٹاں پائیاں سن/ تے اسیں جھریٹاں سنے/ تارے پھڑ پھڑ چانن
ولے چڑھنا سی/ ٹُرٹُر، کھڑ کھڑ چانن ولے چڑھنا سی (15)

جدید پنجابی نظم وچ سلیم شہزاد دا ناں وی اہم اے۔ اوہناں دیاں کتاباں وچ وی سانوں منی نظم دے سوہنے نمونے ملدے نیں۔ ایتھے اسیں ''نظم'' دے عنوان نال ای اک نظم پیش کر رہے آں۔ ایہدے وچ لوک گیتاں والی روانی وی اے، شلوک (مرزے) والی بحر وی تے نواں پن وی:

کندھاں کھور کے سپنی کڈھی/ راتاں جوڑ کے سپ/ چھلاں توڑ کے
سفنے کتے/ بیڑی توڑ کے گچ/ مہندی موڑ کے رت ہنڈائی/ اکھاں بوڑ
کے کچ/ اِکو مُٹھ اچ کٹھا کیتا/ دو نیناں دا سچ (16)

اج دے انسان دے اکلاپے نوں قیصر محمود گورائیہ نے منی نظم دا موضوع بنایا اے۔ نظم دا عنوان اے ''گلوبل ویلج'':

اج/ ساری دنیا/ اک گلوبل ویلج بن گئی اے/ فیر وی/ آنڈھ گوانڈھ
نوں/ اک دُوجے دی خبر نہیں ہوندی/ کیوں...... (17)

پروفیسر آغا علی مزمل نے لفظاں دی دُہرائی نال خوبصورت منی نظماں لکھیاں نیں۔ اوہناں کول زندگی دے رومانی پہلو دی عکاسی سوہنے انداز نال اے۔ ''شے کسے دی تھوڑ وی نہیں'' عنوان دی نظم انج اے:

شے کسے دی تھوڑ وی نہیں
شے کسے دی تھوڑ وی اے
مینوں تیری لوڑ وی نہیں
مینوں تیری لوڑ وی اے (18)

مزدور شاعر منور شکیل دے ہُن تیکر پنج مجموعے چھپ چکے نیں۔ اوہناں نے وی منی نظماں کافی لکھیاں نیں۔ ہیٹھلے متوسط طبقے دے سارے مسائل اوہناں دی شاعری وچ لبھ جاندے نیں۔ نظم ''بھانبڑ'' ایتھے پیش اے:

مدت توں ایس جُسے اندر/ بھانبڑ نیں مجبوری دے/ آوندیاں جاندیاں
ساہواں خورے/ کنیاں تسیاں ہوندیاں نیں/ اگ توں تتیاں ہوندیاں
نیں/ کجھ آکھن توں سنگدا رہندا/ روسا اوہدا ڈنگدا رہندا (19)

حنیف صوفی نے وی بیٹھلے طبقے دے مسائل نوں اپنی شاعری وچ پیش کیتا اے۔نظم ''ٹیبل مین'' ایہدی بھرویں مثال اے:

لوکاں نوں مٹھیائیاں ونڈے/ بھریاں مرغ کڑاہیاں ونڈے/ آپوں!/
روٹی اُتے رکھ کے/ دوتن ڈکرے مُولی دے/ پاسے بہہ کے کھالینداا ے/
ڈھڈ دی اگ بجھالینداا ے (20)

سید منصور احمد خالد ہوراں وی غزل، بولیاں تے ہور صنفاں وچ لکھن دے نال نال منی نظماں لکھیاں سن۔اوہناں دی نظم ''اوہدا ناں'' محسوسات دے حوالے نال بہت سوہنی اے:

ہجراں دی تا کی وچ/ یاداں دا گلدستہ/ خوشبو خوشبو کردا/ ساہواں
دا ہر رستہ (21)

انجم سلیمی ایسے شاعر نیں جیہڑے کسے وی قسم دے جذبات نوں نظم دا روپ دے سکدے نیں۔اخلاق عاطف ہوراں کول وی منی نظم دے سوہنے نمونے ملدے نیں۔ایہو گل اختر ہاشمی بارے آکھی جا سکدی اے جو کجھ چر پہلاں تیکر جدید نظم دے میدان وچ چھائے ہوئے سن۔شفیع عقیل کھوج دا کم کرن دے نال نال کراچی دے اردو روزنامے وچ پنجابی منی نظماں لکھدے رہے جو اوہناں دی کتاب ''زہر پیالا'' وچ شامل ہوئیاں۔الطاف قریشی دی کتاب وچ وی منی نظم دے نمونے موجود نیں۔وردہ نور خواجہ، رفعت تے فرخندہ لودھی بنیادی طور اُتے کہانی کار نیں پر ایہناں تناں سوانیاں نے منی نظماں وی لکھیاں نیں۔ایہدے اُلٹ منزہ شاہد نے کہانی نہیں لکھی پر اوہناں کول منی نظماں دا وافر ذخیرہ اے۔منزہ شاہد کول رب تے رب دے بندیاں نال پیار دے ون سَونے انداز ملدے نیں۔اک نظم ''ستر ماواں'' مثال وجوں پیش اے:

ہتھاں نوں میں جوڑ کھلوتی/ دل چوں نیر وہاواں/ سوہنیا ربا جان دے غصہ/
کر دے معاف خطاواں/ کر مخلوق تے ممتا دی چھاں/ بن کے ستر ماواں/
ماواں ٹھنڈیاں چھاواں (22)

سوانی شاعراں دا ذکر چل رہیا اے تے نگہت اکرم دا ذکر وی ضروری اے۔اوہ زیادہ تر منی نظم ای لکھدے نیں جیہناں وچ اج دے مسائل دے نال نال دل دے معاملات دی گل وی کیتی جاندی اے۔''پرچھاواں'' نظم وچ اوہ لکھدے نیں:

اوکھے ویلے/ سجن بیلی/ نہیں رہندے/ شام دے ویلے/ اپنا پرچھاواں/
اپنا نہیں رہندا/ اوہ وی/ چھڈ کے/ ٹر جاندا اے (23)

منی نظم مختصر تے ہوندی اے پر ایہدا ایہہ مطلب اُکا ایہہ نہیں کہ ساڈے شاعراں نے ایس حد بندی پاروں ایہناں نظماں وچ بھرویں گل نہیں کیتی۔ شاعری اُنج ای لفظاں دے دریانوں کُجے وچ بند کرن دا ناں اے تے ساڈے شاعراں نے وی ایہدے وچ اپنے فنی کمال وکھائے نیں۔ ایہہ خیال کرنا مناسب نہیں کہ اختصار پاروں منی نظم وچ بھاری، خشک تے سنجیدہ گل نہیں ہو سکدی۔ اج تک لکھی گئی منی نظم دا جائزہ لیا جاوے تاں پتہ لگدا اے کہ ساڈے شاعراں نے ایہدے وچ کوئی کمی نہیں رہن دتی۔ منی نظم دا کینوس نکا ہون دے باوجود ہر طرح دی چتر کاری تے خیالاں دی عکاسی بہت کامیابی نال کیتی اے۔ اصل وچ منی نظم، ''منی ایچر پینٹنگ'' وانگوں اے کہ نکے کینوس اُتے اپنی گل پوری مہارت تے کامیابی نال پیش کرنا۔ پینٹنگ کرن والے نے برش ورتنا ہوندا اے، ساڈے شاعرایہو کم قلم نال کردے نیں۔ منی نظم دے کھیتر ول جھات پایئے تاں سانوں ناواں دی اک وڈی کہکشاں وکھالی دیندی اے جیہدے وچ ان گنت ستارے اپنی اپنی لشک وکھا رہے نیں۔ اُتے دِتے گئے ناواں توں وکھ ڈاکٹر ناصر بلوچ نے سوہنیاں منی نظماں لکھیاں پر اج کل اوہ کہانی تے نظم دوہاں دے کھیتر توں باہر نکل چکے نیں۔ تنویر بخاری تے اقبال زخمی نے وی بہت سوہنیاں منی نظماں لکھیاں، احمد لطیف، مظہر بخاری، ڈاکٹر عباد نبیل شاد، ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد، اکرم سعید، اکرم باجوہ، کاجل کانپوری، گوہر نقوی، مشتاق صوفی، غلام حسین ساجد، عاشق رحیل، افضل راجپوت، علی اشرف میر، شہناز نور، ڈاکٹر طارق عزیز، امتیاز احمد ملک، اعجاز احمد جوزی، غلام دستگیر ربانی، کنول مشتاق، قائم نقوی، محمد ریاض شاہد، رفیع صحرائی، ظفر بلوچ، رانا غلام شبیر، رضا ہمدانی، قمر ساجد، رضی ناہید، رحیم طلب، ارشد جاوید، علی اصغر راہی، صفدر صدیق، نسرین بھٹی، سید طارق جاوید، ستار طاہر، شریف انجم، جنید اکرم، قلندر حسین شاد، شہلا نگار ڈار، شفیع بلوچ، ایم آر شاہد، ریاض راجی، شاہد کاشمیری، صفدر علوی، عادل صدیقی، اخلاق حیدر آبادی، جاوید انور، احمد رشید بھٹی، اقبال کوثر، امینہ عنبرین، گلفام عندلیب ہاشمی، سید ناصر ہاشمی، تنویر ظہور، مظہر ترمذی، افضل ساحر، آصف ڈار، مشتاق قمر، حمید یورش، عذرا وقار، محمود رحیم، اخلاق عاطف، جاوید اقبال خان نیازی، سعادت علی ثاقب، حمید محسن، اقبال قیصر، سعید انور تے ہور کنے سارے ناں ایجے نیں جیہناں دیاں منی نظماں پچھلے ورھیاں وچ پنجابی رسالیاں اندر نظر آوندیاں رہیاں نیں۔ ایہناں وچوں بہت سارے اجے وی لکھ رہے نیں۔ زبیر احمد دیاں کہانیاں بہت مقبول ہوئیاں پر اوہناں نے منی نظم دے کھیتر وچ وی سوہنا لکھیا اے۔ منی نظم وچ اک اہم ناں احمد سلیم دا اے۔ ''تن تنبور'' دے بعد اوہناں دیاں کتاباں ''گھڑی دی ٹک ٹک'' تے ''میریاں نظماں موڑ دے'' وچ بہت ساریاں خوبصورت منی نظماں پڑھن نوں ملدیاں نیں۔ ایس

فہرست نوں کسے طرح وی مکمل نہیں آکھیا جا سکدا کیوں جے پنجابی پرچا کاری دا کھلار ہُن اینا وسیع ضرور ہو چکیا اے کہ کسے بندے دی پوری طرح اپڑوچ کافی مشکل ہو گئی اے۔ نکے نکے شہراں وچ خوبصورت شاعری ای نہیں ہو رہی، رسالے تے کتاب لڑیاں وی نکل رہیاں نیں۔ ایس لئی فہرست وچ کجھ ناں یقیناً رہ گئے نیں۔

دوجیاں زباناں وچ وی منی نظم لکھی جا رہی اے۔ اُنج جاپانی صنف ''ہائیکو'' وی پنجابی وچ بہت مقبول رہی اے۔ ہائیکو وی بنیادی طور اُتے منی نظم ای اے جیہڑی صرف تن مصرعیاں اُتے مشتمل ہوندی اے تے کسے وی تاثر نوں بھرویں انداز نال پیش کردی اے۔ سندھ دے قومی شاعر شیخ ایاز نے وی بہت خوبصورت منی نظماں لکھیاں سن۔ احمد سلیم نے اوہناں دے ترجمے کیتے سن جیہڑے ''جو بجل نے آکھیا'' دے ناں نال چھپے۔ ایسے کتاب وچوں اک منی نظم پیش کر کے اسیں اپنی گل مکاندے آں:

جے
شاعری پیغمبری اے
تاں
فیر ایہہ
صلیب چکے بِنا
نہیں لبھ سکدی

O

حوالے:

1۔ جمیل احمد پال: کجھ منی نظم بارے؛ لہراں مہیناوار، مدیر: اسید اختر حسین اختر، لاہور، اگست 1989ء ص 17
2۔ منیر نیازی: کل کلام؛ ماورا پبلشرز، لاہور، 1995ء ص 43
3۔ امرتا پریتم: سویرا انٹرنیشنل، مہیناوار لاہور، اگست، 1998ء ص 42
4۔ شریف کنجاہی: اوڑک ہوندی لوء؛ پولیمر پبلی کیشنز، اردو بازار، لاہور، 1995ء ص 67
5۔ منیر نیازی: کل کلام؛ ص 43
6۔ باقی صدیقی: کچے گھڑے؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، 2005ء ص 47
7۔ راشد حسن رانا: چپ چپیتی شام؛ سنگ میل پبلی کیشنز، لاہور، 1980ء ص 21
8۔ غلام مصطفیٰ بسمل: ڈونگھے پانیاں دی چپ؛ فروغ ادب اکادمی، گوجرانوالا، 1985ء ص 82
9۔ ایضاً ص 82
10۔ نذر عباس: سورج مکھی (مہیناوار 2)؛ مرتب کنول مشتاق، ذیلدار روڈ اچھرہ، لاہور، 1988ء ص 825
11۔ عائشہ اسلم: ککھ تے کانے؛ گلریز پبلشرز، لاہور، 1989ء ص 26
12۔ امین خیال: چیتر (کتاب لڑی 3)؛ مدیر: اقبال قیصر وغیرہ، ٹاؤن شپ، لاہور، 1986ء ص 6
13۔ ارشد شہزاد، حکیم: سویرا انٹرنیشنل، مہیناوار لاہور، اکتوبر 1999ء ص 47
14۔ شوکت علی قمر: سویرا انٹرنیشنل، مہیناوار لاہور، جولائی 1999ء ص 52
15۔ نوید شہزاد: نظم اسانوں لکھنا چاہوے؛ مقصود پبلشرز، اردو بازار، لاہور، 2013ء ص 252
16۔ سلیم شہزاد: سویرا انٹرنیشنل، مہیناوار لاہور، اکتوبر، 1997ء ص 42
17۔ قیصر محمود گورائیہ: نیوندرا؛ فروغ ادب اکادمی، گوجرانوالا، 2014ء ص 192
18۔ آغا علی مزمل: عشق نہ لگدا لیہا؛ پنجابی مرکز، لاہور، 2006ء ص 29
19۔ منور شکیل: اکھاں مٹی ہو گئیاں؛ پنجابی مرکز، لاہور، 2013ء ص 82
20۔ حنیف صوفی: کنڈیاں چوں خشبو؛ مجلس میاں محمد، بوریوالا، 1992ء ص 73
21۔ منصور احمد خالد: پیڑ پراگے؛ حبیب اکیڈمی، گوجرانوالا، 2000ء ص 45
22۔ منزہ شاہد: سویرا انٹرنیشنل، مہیناوار لاہور، جنوری 2013ء ص 42
23۔ نگہت اکرم: سویرا انٹرنیشنل، مہیناوار لاہور، جنوری 2013ء ص 42

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:72, Jan.-June. 2014, pp 39-48

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2014ء، مسلسل شمارہ 72

نویں پنجابی نظم: رجحان ساز شاعراں راہیں

ڈاکٹر نوید شہزاد
ایسوسی ایٹ پروفیسر،
شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج، لاہور

Abstract

This research article focuses the trend setter poets of new Punjabi poem. The study covers works of Shrarif Kunjahi, Ahmad Rahi, Baqi Siddiqi, Altaf Qurshi, Sara Shugufta, Nasreen Anjum Bhatti, Ahmad Saleem, Afzal Ahsan Randhava, Munir Niazi, Najam Husain and Rashid Hasan Rana. New trends in Punjabi poetry have been highlighted in addition determine the impact of their works on Punjabi's poetry. These are the poets whose works have seen light of the day with all their salient features. There are many other poets whose renditions are not so ripe and hence are not part of the present study.

....

نویں پنجابی نظم دا مُڈھ عام کر کے شریف کنجاہی توں بنھیا جاندا اے جدکہ پہلا نظم پراگا احمد راہی دا ''ترنجن'' متھیا جاندا اے۔ شریف کنجاہی توں اجو کے سمے تیک پنجابی نظم دے کئی رنگ روپ سامنے آئے پر ایتھے اسیں صرف اوہناں پنجابی نظم گو شاعراں نوں شامل کیتا اے جیہڑے اپنی نظم راہیں رجحان ساز شاعر دے طور منے جا چکے نیں۔

منکھ دی باہرلی حیاتی نال جڑے آل دوال دے مُہاندرے وٹیجے تاں اندرلی کائنات نے وی ایس بدلیویں نوں کِھڑے تے تیوڑے متھے جی آیاں آکھیا۔ ایس بدلیویں دیاں دو پرتاں

سن، اک اکلی تے دوجی رلویں۔ جدوں بدلیواں پنچھے گڈ کھلوتا تاں اکلی تے رلویں حیاتی دے دوویں پکھ سفنیاں، سدھراں، سکاں، آساں، تانگھاں، تھڑاں، منگاں، چاہواں، سانجھاں، اکلاپیاں، ہوکیاں، ہنجوواں تے ہاسیاں سنے ان سونہے جیہے ہوندے چلے گئے۔ ایس ان سونہتا نوں شریف کنجاہی ہوراں سب توں پہلاں محسوسیا تے فیر ایہہ محسوستا نویں پنجابی نظم دی نینہہ بنی۔ اوہناں اک بنے Modern sensibility نوں نظم دا انگ بنایا تے دوجے پاسے بنے بنائے شعری رستے توں ہٹن دا چارا کیتا۔ اوہ جیس ویلے پنجابی نظم ول پرتے، اوس سمے اوہ نویں نظم دے سارے سہپناں سنے اردو نظم آکھ رہے سن۔ ایس طرح ماں بولی ول اوہناں دا پرتیواں نیک شگن ثابت ہویا۔ کنجاہی ہوراں اج دے منکھ دی اندرلی وارتا نوں سچجے ڈھنگ نال الیکیا۔ اوہناں دی نظم ڈھلی نویں نظم دا سوہنا نمونہ اے تے اوہناں دی ایہو ای وڈیائی اے کہ اوہ نویں پنجابی نظم دے موڈھی تے مڈھلی آزاد نظم نوں باقاعدگی نال اپناون والے شاعر نیں۔ اک نظم چوں ونگی پیش اے:

''عورت ذات ...... ایہہ جیون پینڈا/ تھاں تھاں ٹپے ٹوئے/ تھاں تھاں کنڈے
بیجے ہوئے/ تیری بے فکری دے لیڑے ہوسن لیراں لیراں/ پر اوہ ویلا جد آونا
اے، آ جانا اے/ اج کیوں چنتا کریے/ اج کیوں ہوکے بھریے/ خورے اوس
ویلے نوں ساڈیاں پرتن چا تقدیراں/ بدلن جیون چالے۔''(1)

(نظم: کھیڈ لے)

ایس توں مگروں دُوجے ذکر جوگ شاعر احمد راہی نیں جیہناں دیاں نظماں دا پور پہلی وار 1952ء وچ ''ترنجن'' دے ناں ہیٹھ چھاپے چڑھیا تے ایس چھاپے پاروں ''ترنجن'' نوں نویں پنجابی نظم دی پہلی کتاب ہون دا مان حاصل اے۔ بھاویں شریف کنجاہی نویں پنجابی نظم دے موڈھی نیں پر اوہناں دیاں نظماں دا پور ''جگراتے'' ایس توں مگروں چھپیا تے ایہو ای اوہناں دی پچھان بنیا، بعدوں ''اوڑک ہوندی لوٗ'' وی سامنے آیا پر ایہہ نویں نظم توں ہٹویں سبھاء دی شاعری سی۔ ایس طرح ایہہ دوویں شاعر ''جگراتے'' تے ''ترنجن'' پاروں نویں نظم دے موڈھی تے پردھان منیجے۔ احمد راہی دا تخلیقی سبھاء شریف کنجاہی توں اکا وکھرا اے۔ اوہ مُڈھلے طور تے گیت نگار سن تے ایہو گُن اوہناں دیاں نظماں دا اگھڑواں گُن بنیا۔ رومان دے مہاندریاں توں وکھ پنجاب دے بٹوارے پاروں سوانیاں نال ہون والے دھرودیاں جیوندیاں جاگدیاں مورتاں اوہناں دیاں نظماں دے سرناویں نیں۔ سرناواں، شکل تے بیانن ڈھنگ پکھوں گیت رنگیاں نظماں وچوں اک ونگی ویکھو:

کچ دیا چوڑیا وے/ جس دی نشانی ایں توں اوہ ساڈے کول نہ/ چھیڑ چھیڑ

پچھلیاں گلاں جند میری رول نہ/ کچ دیا چوڑیا وے/ کچا سانوں دے گیا
نشانیاں کچ دیاں/ کھل گئیاں سبھے گلاں ہن جھوٹھ سچ دیاں/ پیاراں دیاں
بھلاں چوں یاداں نوں پھرول نہ/ چھیڑ چھیڑ پچھلیاں گلاں جند میری رول نہ/
کچ دیا چوڑیا وے/ سبھ کجھ ہار دتا اک دل ہار کے/ ہاواں دلوں اُٹھدیاں ملے
مار مار کے/ ماہیے، ٹپے، ڈھولیاں دے چنگے لگن بول نہ' (نظم: کچ دا چوڑا)(2)

بٹوارے دی ماری سوانی دے ہؤکیاں نوں اوہناں ڈھیر سنکھے ڈھنگ نال تخلیقی انگ وچ اگھیڑیا۔ ویکھو، فنی صورت وی پہلی ونگی توں ہٹویں اے:

چُنی میری لیراں کتیراں بھیناں دیو ویرو/ وے چنی میری لیراں کتیراں/ بجھیاں
کھِتیاں ڈُب گئے تارے/ رات انھیر ی کھلیاں مارے/ سہک رہیاں تقدیراں
بھیناں دیو ویرو/ وے چنی میری لیرا کتیر اں/ ٹُٹیاں ساریاں حداں بنے/
ایتھے سارے ہو گئے انھے/ بھیناں لُٹیاں ویراں، بھیناں دیو ویرو
(نظم: بھیناں دیو ویرو)(3)

ایہناں دو موڈھی نظم گو شاعراں دے نال ای باقی صدیقی تے الطاف قریشی دی گل چھوہنی مناسب ہووے گی۔ ایہہ دوویں وی اپنے اک اک نظم پراگے نال نویں نظم دے ذکر جوگ شاعراں وچ شامل نیں۔ باقی صدیقی دے شعری پور ''کچے گھڑے'' دیاں نظماں نوکلاسیکی نظم تے نویں نظم دے وچکار دا اک پڑاء اے۔ ہیئت نویں نظم دی اے پر اسلوب بیان پابند شاعری توں بہتا ہٹواں نہیں نظر یندا۔ ایس پاروں سمجھن سمجھان وچ کوئی اوکھت پڑھن ہار نوں نہیں ڈکدی۔ Poetic Sensibility مکمل طور تے موجود اے تے بہتیاں نظماں اپنے منطقی انجام تیکر اپڑدیاں محسوسدیاں نیں۔ سرناویں وچ وی حیاتی نال جڑے ہوئے، رومان تے سمے دا گیان دوویں اپنے وکھ وکھ نقش اگھیڑ رہے نیں۔ رومان دا اک مہاندرا ویکھو:

اوہ لاری آئی اے/ ہک گبھرو لتھا اے/ اوہا موہنہ متھا اے/ کرتا وی خاکی اے/
شملا وی اُچا اے/ لاچا وی سُچا اے/ اللہ سُن گھدی اے/ ایہہ مینڈا ماہی اے/
نہیں، کوئی راہی اے!! (نظم: بھلیکھا)(4)

مختلف کلاساں وچ ونڈ تیجے ہوئے معاشرے وچ جو کوجھ پنگر پیندے نیں، اوہناں دے مہاندریاں نوں باقی ہوراں اگھڑیندے ڈھنگ نال نظماں دا انگ بنایا اے:

مِل نا گھگو وجیا/ فضلا ہولیں ہولیں آیا/ کرما سبھ کجھ سٹ کے بھجیا/ مِل نا گھگو

وجیا/فلمی نغمے سن کے/ ہوٹل وچ ہر گا ہک نا دل/کورے بھانڈے وانگوں وجیا
/ مِل نا گھگو وجیا (نظم: مِل نا گھگو)(5)

الطاف قریشی نوں اوہناں دی دھخدی ہوئی سوچ پاروں چنتا دا شاعر آکھیا جاندا اے۔ منکھ دے اندر دی بے چینی نوں جویں پنجابی نظم دا حصہ اوہ بناندے نیں، کسے ہور نہیں بنایا۔ بیانن ڈھنگ دا ایہو وکھریواں اوہناں دی نظم دی مُڈھلی وڈیائی اے۔ منکھ دے اندر دا اکلاپا، دوجے توں اٹھدا ہویا اتبار تے اعتماد، بیتے ہوئے کل توں ٹٹدا ناتا، آون والے سمے توں بے نیازی، لنگھن والے پلاں دیاں گھڑیاں، لنگھدے ہوئے ویلے دی مارو چاپ تے آون والی کل دی گجھ لشک الطاف قریشی دیاں نظماں دے مُڈھلے سرناویں نیں۔ بیانن ڈھنگ شاعرانہ اے پر پیچ دار یاں گنجھل دار نہیں۔ معنویت سطحی پن دا شکار نہیں سگوں فکر نوں ہلُوندی اے۔ مثال ویکھو:

''کل دی گل نوں چھڈ دے ہیرے/ ساڈا کل/ ساڈے توں ودھ جھلا سی/ چنگا
ہویا توڑ نہ چڑھیاں ساڈیاں ریجھاں/ چنگا ہویا لوڑ نہ ساڈی پوری ہوئی/ جے لبھ
لیندے اک دوجے نوں/ اپنا آپ نہ لبھدا سانوں (نظم: کُپی بازی)(6)

ایہناں چونہہ شاعراں مگروں منیر نیازی اوہ ناں اے جیہناں دیاں نظماں راہیں اک نواں تے نویکلا بیانن ڈھنگ سامنے آیا۔ ''کل کلام'' ایس بیانن ڈھنگ دی اگھڑویں ونگی اے۔ ایہہ نویں پنجابی نظم دا اوہ سرکڈھواں Trend سی جیہڑا اک مکمل Modern Sensibility نال سامنے آیا۔ نویں علامتاں تے جتی ستی Image making نے نظماں دی فضا نوں روایت توں اُکا اک بنے کر چھڈیا۔ ایہہ ان سونہی فضا نویں پنجابی نظم لئی ربی عطا وانگر سی۔ منیر نے نکی نظم دا تجربہ وی کیتا۔ بھاویں پنجابی وچ نکی نظم منیر نیازی دی کاڈھ نہیں سگوں ایہہ مان شریف کنجاہی ہوراں نوں جاندا اے پر منیر نے نکی نظم نوں جو امیری دان کیتی اوہ اوہناں دا ای گن متھیا جاوے گا۔ ونگی ویکھو:

آدمی کلا رہ جاندا اے
(نظم: وقت توں اگے لنگھن دی سزا)
سفراں وچ پرچھاویں وانگوں پچھے پچھے رہندا اے
(نظم: ہونی دا ڈر)(7)

منیر دیاں خاص علامتاں پرُچی اک نظم دا ٹوٹا پیش اے:

تڑفیا زہری سپ دے وانگوں بجلی دا لشکارا/ کالا بدل گرجن لگا جیویں کوئی نگارا/
رنگ برنگیاں باریاں اولھے جا گن والیاں کڑیاں/ واء دی ڈونگھی شوکر سُن کے

ڈردیاں پچھے مڑیاں/ لمیاں منزلاں دے راہی ہُن لبھن گے اوہ تھاواں/ اج تک
جیہناں چ کدے نہ پھر یا آدمی دا پرچھاواں(نظم: پہلے بدل دی رات)(8)

بھاویں شریف کنجاہی تے احمد راہی وی ترقی پسند ادبی تحریک نال عملی طور تے جُڑے رہے پر اوہناں کول ترقی پسند ادبی تحریک دا مینی فیسٹو اوس طرح نظر نہیں آوندا جویں عام کر کے ترقی پسند شاعری وچ آوندا اے۔ ایہدا کارن ایہو ای ہوسکدا اے کہ اوہ پہلاں شاعرسن تے بعدوں ترقی پسند، ایس گل دا نکھیڑا اوہناں دے مختلف انٹرویوز تے لکھتاں وی کردیاں نیں۔ نجم حسین سید اوہ پہلے شاعر نیں جیہناں ترقی پسند تحریک دے مینی فیسٹو نوں باقاعدگی نال اپنایا تے اوہ ہر نظم راہیں ایہہ سنیہا پچاوندے نظریں آوندے نیں۔ نظریے نال ایہو جڑت اوہناں دا وڈا گُن اے۔ پنجابی صوفی شاعری دی معروف صنف ''کافی'' تے لوک شعری صنفاں ''ڈھولا تے وار'' دا اثر اوہناں دے بیانن ڈھنگ اتے سہجے ای ویکھیا جاسکدا اے۔ بھاویں اوہناں کول Direct Poetry دے جھلکارے بہتے نیں پر ایس دے باوجود اوہ نظم نوں منطقی انجام توں دُور لجان دا سربندھ کردے نیں۔ ایس طرح یقیناً نظم اپنے غیر منطقی انت پاروں Mono dimensional ہون توں بچ جاندی اے۔ اک ونگی ویکھو:

''کیلے رکھ لئو اپنے/ سویرے لے گیا ساں/ رکھو پیسے وی/ چھلڑ کیلے دائے/
اندر گتا اے چپا''/ ''بزرگو اسیں اُگایا یا لایا کوئی نہیں/ منڈیوں آیا مال اے/
رکھ جاؤ ایس ویلے تے/کل آوندیاں جاندیاں پیسے کسے ویلے لئی جانا/ یاں نوکر
گھل دینا/ اسیں ماڑے لوک آں/ ایڈا بھار نہ پاؤ ساتھے'' (نظم: ریڑھی) (9)

اکثر تھائیں بجھارتاں پاؤندا ہویا Intellect دا غلبا Poetic sensibility تے حاوی محسوس ہوندا اے۔ جیہڑا اعلیٰ درجے دے تخلیقی تجربے نوں مجوڑدا اے پر نال نال ایس مجوڑتا نوں لوک بیانن ڈھنگ گھٹان وچ رواں دواں رہندا اے۔ اک ونگی:

''ڈھلا ویلھا جان کے تھکُن سانوں/ ایہو ایہناں نوں مار اے/کرلیاں کوڑھ
بناون/ ایہناں نوں کیہ سار شکار دی عاماں نوں/ کیڈا کشٹ اے رڑے تے
چھاہن/نسل رہ کے لوں لوں کس کماون پولی جھپٹ لئی/ شہاں باتشاہاں دا آہر
اے/ کیڑی ترِڈی نوں کیہ جاپے/ جاندیاں نوں بھلاون کس بھاء پیندا اے''
(نظم: بند کمرے وچ بیان) (10)

بہرحال ترقی پسند پنجابی نظم پکھوں نجم حسین سید نوں آ گو منیا جاندا اے۔ کئی اک پنجابی نظم گو اج وی اوہناں دی فکر، بیانن ڈھنگ تے شعری لسانیات دی تخلیقی سطح اُتے پاسداری کردے پئے

نیں۔ ڈاکٹر سرفراز حسین قاضی نے احمد سلیم نوں وی اوہناں نال جوڑیا اے پر میں سمجھدا ہاں کہ احمد سلیم بھاویں فکری پکھوں نجم توں متاثر ہوون پر تخلیقی سطح تے اک وکھری پچھان رکھدے نیں۔ خاص کر کے اوہناں دیاں پہلے سمے دیاں منظومات چھڈ کے، مُڈھلے سمے دیاں نظماں اوسے فکر تے بیانن ڈھنگ نال جڑت رکھدیاں نیں پر بعد والیاں نہیں۔ احمد سلیم کول وی بہتیاں ونگیاں Direct Poetry دیاں ای ملدیاں نیں پر اوہناں دا انت Direct Poetry دے ڈھنگ توں وکھرا اے۔ عام کر کے Direct poetry وچ نظماں دا انت Mono Dimensional ہوندا اے پر اوہ نجم وانگوں ایہناں دا انت اک ایہو جیہی لاین تے جا کے کردے نیں جیہڑا نظم دی ساری فضا نوں Multi Dimensional کر دیندا اے۔ مُڈھلے سمے (1970-75) دیاں منظومات وچوں اک ونگی ویکھو:

''اساں اپنی زمین دے مترئے دھیاں پتر/ اساں چُوڑھے گلیاں دے ککھاں توں وی ہولے/ ہزاراں ورھیاں توں پئے رُلدے/ اساں کدراٹھاں، کراڑاں، سیداں، باہمناں تے ملوانیاں دیاں اکھاں وچ/ اکھیں پا کے ٹرے/ اج توں پہلے اساں کدسر چا کے ٹرے/ تساں ساڈے لیکھے اسمانیں ونج لکائے/ تساں شاہ ملوانے چودھری کالے کاراں آلے/ اساں صدیاں دے موئے مُکے/ ساڈیاں دِھیاں بھیناں، تریمتاں منجیاں اُتے گھتیاں چٹیاں/ چادراں ہار مدھولیاں ویندیاں نت دیہاڑے/ تساں عزتاں غیرتاں والے/ پلگھاں چادراں والے/ تساں شاہ ملوانے چودھری/ اساں چوڑھے کُتے کمی/ انھیریاں دی بُکل چ سُتی پئی اجے ساڈی دھمی/ پر ہِک شاعر احمد، گلیاں گلیاں کدھاں اتے ہِک نویں گل لکھی اے/ سُنو اوہ کھوجیاں کھتریاں دے گھر جمن آلا شاعر احمد/ اج آ ہدا،/ بوہکر تے بندوق دی وچلی وتھ اساں جد پورلئی وت تساں نہ رہسو۔ (نظم) (11)

بعد دیاں نظماں وچ بلند آہنگ تے مزاحمتی رنگ توں وکھ جذبیاں دِیاں مُورتاں وی ملدیاں نیں۔ کجھ مورتاں دے مہاندرے اوسے طرح دے نیں جیہو جیہے ترقی پسند شاعراں دا اثاثا نیں پر کئی ہٹویں وی، عام رومانی شاعری وانگ، جویں:

ہر ملنی وچھڑن دا مڈھ ہوندی اے/ پر اسیں نہیں وچھڑاں گے/ اخیری ملنی مگروں وی/ کیوں جے ہوا وچ، تے ہنجوواں وچ/ تے پیڑ وچ/ تے زمین دی بھوری رنگت وچ/ تے ماں دے دل وچ/ اسیں اک دُوجے دے ہتھاں نوں چھوہ سکدے آں/ تے ہتھ کدی نہیں مردے/ اوہ بس کدی کدی چپ ہو جاندے

نیں/ جویں خون وچ واج تیری۔'' (نظم: ملن وچھوڑا) (12)

ایس توں بعد سارا شگفتہ وڈی پنجابی نظم گو شاعرا اے۔ دوہاں پنجاباں دی گل کریے تاں امرتا پریتم مگروں اوسے نوں وڈیائی اے تے جے نرے لہندے پنجاب دی، تاں فیر اوہ پنجابی نظم گو شاعرات دی آ گوا اے۔ اوہدیاں نظماں دا پور ''لکن میٹی'' مارچ 1994 وچ چھاپے چڑھیا۔ ایہہ نظماں ذرا ذرا کر رہے وجود دی کہانی اے، ایہہ نظماں ٹاہنیوں ڈِگے اوس ادھ کھڑے پھُل دی وارتا اے جو ان گنت دماں دی مدھیائی کولوں اپنے انت دی خیرات منگ رہیا ہووے۔ جے ایہناں ساریاں نظماں نوں سرناویں ہٹا کے جوڑ دِتا جاوے تاں ایہہ اک اوہ لمیری نظم بن جاوے گی جیہدا سرناواں ''لکن میٹی'' رکھیا جاسکدا اے۔

بیانن ڈھنگ روایتی نہیں، Modern Sensibility نوں نویں شعری آہنگ دا پہناوا پہنایا گیا اے۔ پہلی پڑھنت وچ بہتیاں نظماں معنوی پکھوں اپنے مصرعیاں راہیں اکائیاں وانگ ونڈیجیاں نظریں پیندیاں نیں، پر دُوجی پڑھنت ایہناں ساریاں اکائیاں نوں اک تھاں جوڑ کے مُڈھلی فکر تے خیال نال گنڈھ دیندی اے۔ feminism دے پچھوکڑ وچ ویکھیاں ایہہ تخلیقات چھیتی کھل جاندیاں نیں۔ ونگی لئی اک مکمل نظم جو سرناویوں وانجھی اے:

''ڈبنا چاہوندی ساں تے سمندر نے اپنیاں باہواں ونڈ دتیاں/ میں چن نوں اگ
لا کے اگے ودھ گئی/ تے کوئل نے درخت کالے کر دتے/ جتھے میں ہوندی آں
اوتھے کوئی نہیں ہوندا/ جیہنوں میں لبھدی آں اوہ مینوں نہیں لبھدا/ بھُل بھُل
لبھدی آں ساؔرا نوں/ کتھے ویں توں کمینیے/ گھر نہیوں جانا؟/ گھر چوں انھیرے
کڈھ دیو، چھت تے دروازے کڈھ دیو/ فیر میں گھر جاواں گی/ رنڈیے!
بغیر کھسموں بچّا پیدا کرنا چاہوندی ایں/ چپ، چپ، نہیں تے مریؔم سُن لوے گی/
ایہہ اُدھار گلاں نیں،/ جیہڑیاں اسیں آپے وچ ہی کرسکدیاں واں!'' (13)

ساؔرا مگروں پنجابی نظم گو شاعرات وچ دُوجا وڈا ناں نسرین انجم بھٹی دا اے۔ نسرین دیاں نظماں نوں اُکا Feminism پکھوں نہیں ویکھیا جاسکدا۔ اوس کول Feminism دے نال نال اوہ سبھ سرناویں ملدے نیں جیہناں دی اک مکمل شاعر کولوں اُمید کیتی جاندی اے۔ نجم حسین سید تے احمد سلیم وانگوں نسرین انجم بھٹی کول وی Socio-political حوالا اگھڑواں اے پر ایس دے باوجود Modern تے Poetic Sensibility دے جھلکارے وی نالو نال جھلکدے وکھالی دیندے نیں۔ اک ونگی:

''کدآ وَنے نیں سُورمے؟/ جد رُکھانھے تے چھاواں کوڑیاں ہو جاسن! / جد تارے پھڑدی سیما سدھی ہو جانی، ادھ واٹے گڈ کھلو جانی / جد گھگی بنیوں جا پینی تے بندے چوراں نال رل جانے/ تد آ وَنے نیں سورمے؟ / اوہ ڈولدی آئی ادھ اسمانوں لال پتنگ، اساں کڈے چاواں نال پھڑی/ تے لالو لال ہتھ کیتے/ سُوں سُوں کردی ڈور پھری تے گج گج چڑھیا لہو/ ڈردی نے ہتھ پچھے کر لئے'' (نظم: ''لال پتنگ تے سورمے'' وچوں) (14)

Feminism دیاں ونگیاں نسرین کول وی وڈے سرناویں دے طور نیں۔ اوس کول وی سوانیاں دی حیاتی دے دُھخدے تے رِسدے پل جیس بیانن ڈھنگ نال وکھالا کردے نیں، اوہ سارا شگفتہ نال کدھرے واہوا تے کدھرے کجھ کجھ میل کھاندے نیں۔ اک ونگی ویکھو:

''وے کہڑا ایں/ لنگھ آ / میں بوہا ڈھو کے سورج نوں منایا/ تے لوک رُس گئے / میرے کول بہتے ساہ نہیں سن/ میں اکو ساہ سویر کیتی/ تے بانگ نہ ملی، لوکائی دِھراں وچ ونڈی گئی/ رُکھاں دے جھاڑو تارے/ دھرتی دی ساری ہوا پی گئے/ کُڑیاں گھگر ویل لبھدیاں پھردیاں نیں کپاہ چگن دے بہانے/ سیانیاں دیاں دِھیاں خشبو لا کے/ گھروں پیر نہیں کڈھدیاں/ فیر وی جن اوہناں نوں ای چنبڑدے نیں/ مُچڑی ہوئی چُنی تے سلیپراں دی جوڑی اوہنوں انعام/ جیہڑی ایہہ جن اپنے ناں لوا لوے'' (15)

افضل احسن رندھاوا پنجابی نظم دے اوہناں شاعراں وچوں نیں جیہناں دے مُڈھلے وصف بلند آہنگ، مزاحمتی انگ تے سیاسی حوالا نیں۔ ایہو جیہا آہنگ عام کر کے مختلف تحریکاں نال جڑے شاعراں کول ملدا اے پر ایس دے باوجود اوہناں دیاں نظماں دا وڈا حصہ ''نعرا'' بندا وکھالی نہیں دیندا سگوں Poetic- tradition نال سجیاں نظماں وانگوں دل دیاں دھڑکناں نوں چھوہندا اے۔ ایہو جیہی فضا عام کر کے اوہناں دیاں پابند نظماں وچ اگھڑویں اے، جویں:

''جاگو وے بجیو سُتیو، اُٹھ ویکھو میرا حال/ میرا جُسا پچھو پچھ ہے، میرا پنڈا لال ولال/ میرا پنڈا لال ولال ہے، میری اپنی رت دے نال/ اٹھو وے بجیو ستیو! تہاڈے گھر نوں لگی سنھ/ ایس چڑھدے ہڑ نوں مار لئو وے اُٹھ کے کوئی بنھ/ مہنا ہے کاٹھی شیر نوں، ہے ساہن نوں مہنا کنھ'' (16)

پر جیہڑیاں نظماں آزاد ہیئت وچ نیں، اوہناں وچ ایہہ بلند آہنگی نہیں۔ سگوں ایہناں وچ غزل

دے شعراں وانگ نکتہ آفرینی دیاں ونگیاں عام نظر یندیاں نیں۔ ویکھو:

''ہُن تے دل وی ہتھ وچ کوئی نہ/ ہُن تے سر وی گل نہیں مَن دا/ ہُن تے خالی ہتھ تے/ موت بیٹھی اے/ اُس نال گلاں کراں تے اوہدا/ منہ چُماں ہر وار/ ہور کوئی نہ دُکھ دا سانجھی/ ایتھے اج میں کلا/ مائے نی! میں کلا/ اللہ وانگوں کلا'' (نظم ''کلّا'') (17)

بہرحال اجوکی حیاتی دے سرناویاں نوں چھوہندیاں ہویاں نظماں افضل احسن دے انسان دوستی دے رویّے دیاں عکاس نیں تے ایہوای رویّہ اوہناں دی شاعری دا وڈا سرناواں اے۔ آخری شاعر راشد حسن رانا نیں۔ اوہناں دے پہلے پور ''چپ چپیتی شام'' دے دیباچے وچ عارف عبدالمتین نے اوہناں دی فطرت نگاری نوں خاص کرا گھیڑ یا۔ اوہناں فطرت نگاری دے مختلف ڈھنگ اپنائے، کئی تھائیں مناظرِ فطرت تے عصری شعور اِک مِک ہو کے نظماں دا حصہ بن دے نیں تے کئی تھائیں ایہہ دوویں وکھ وکھ اکائیاں دی صورت وچ نظر دے نیں۔ کئی وار نظام فطرت نوں تنقید دا نشانہ وی بناوَندے نیں۔ جویں:

''عام طور تے/ بارش دا جسم/ کسے شریف عورت وانگر/ باہروں ٹھنڈا/ تے اندروں بہت گرم ہوندا اے/ پر کوئی کوئی بارش/ کسے فاحشا وانگر/ ویکھن نوں بہت سوہنی/ پر اندروں باہروں گرم/ تے بیمار کر دین والی/ ہوندی اے'' (نظم: بارش) (18)

اظہار لئی فطرت دا سہارا لین پاروں نظماں دی فضا رمزیہ یاں ابہام دا شکار نہیں ہوندی۔ سوکھے بیانن ڈھنگ راہیں فطرت نگاری اوہناں دا وڈا گُن مِتھیا جا سکدا اے۔ سوکھے بیانن ڈھنگ دے باوجود وی شعری متن اوہناں نثری عنصراں توں دور رہندا اے جیہڑے عام کر کے Direct Poetry وچ نظر آوَندے نیں، جویں:

''جس دن میں/ لفظاں توں بغیر/ کوئی نظم تخلیق کر لئی/ اوس دن میں سمجھاں گا/ ہُن میں شاعر ہو گیا واں/ جس دن میں/ کسے واج دا/ مجسمہ بنا لیا اوس دن میں سمجھاں گا/ ہُن میں شاعر ہو گیا واں/ جس دن میں/ کسے مجسمے نوں/ راگ وچ تبدیل کر لیا/ اوس دن میں سمجھاں گا/ ہُن میں شاعر ہو گیا واں/ جس دن میں/ بدلاں وچ بنن والیاں/ شکلاں تے علامتاں نوں/ سمجھ لیا/ اوس دن میں سمجھاں گا/ ہُن میں شاعر ہو گیا واں۔ (نظم) (19)

حوالے:

1۔ شریف کنجاہی: جگراتے؛عزیز پبلشرز، لاہور، 1986ء ص 61

2۔ احمد راہی: ترنجن؛ الحمد پبلی کیشنز، لاہور، س ن، ص 93، 94

3۔ ایضاً ص 108

4۔ باقی صدیقی: کچے گھڑے؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، اگست 1994ء ص 94

5۔ ایضاً ص 37

6۔ الطاف قریشی: اکھیاں دے پرچھاویں؛عزیز پبلشرز، لاہور، 1992ء ص 55

7۔ منیر نیازی: کل کلام؛خزینہ علم و ادب، لاہور، 2002ء ص 104، 92

8۔ ایضاً ص 22

9۔ نجم حسین سید: اساں تساں دی کون کون؛ سچیت کتاب گھر،لاہور، ستمبر 2013ء ص 13

10۔ نجم حسین سید: جت آہر جگ اُدھرے؛ سچیت کتاب گھر،لاہور، اول 2007ء ص 16

11۔ مہیناوار ''پنج دریا'' لاہور، نویں نظم نمبر، 1975ء ص 67

12۔ احمد سلیم: میریاں نظماں موڑ دے؛ کونج پبلی کیشنز، لاہور، اپریل 2005ء ص 40

13۔ سارا شگفتہ: لُکن میٹی؛ سارا اکیڈمی کراچی، مارچ 1944ء ص 10

14۔ نسرین انجم بھٹی: اٹھے پہر تراہ؛ سانجھ پبلی کیشنز، لاہور، جنوری 2009ء ص 17

15۔ نسرین انجم بھٹی: نیل کرائیاں نیلکاں؛ سچیت کتاب گھر لاہور، دوجی وار 2003ء ص 49، 50

16۔ افضل احسن رندھاوا: چھیواں دریا؛ فیصل آباد آرٹس کونسل، فیصل آباد، اگست 1997ء ص 129

17۔ افضل احسن رندھاوا: رُت دے چار سفر؛ اندازے پبلی کیشنز، لاہور، اگست 1975ء ص 59

18۔ راشد حسن رانا: اُداس رنگاں دی بارش؛ انسٹیٹیوٹ آف پنجابی لینگویج اینڈ کلچر، لاہور، اول جون 2000ء ص 103

19۔ ایضاً ص 112، 113

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:72, Jan.-June. 2014, pp 49-98

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2014ء، مسلسل شمارہ 72

شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی لاہور دی پنجابی سیمینار لائبریری وچ موجود پنجابی نظم پراگے (توضیحی فہرست)

ڈاکٹر محمد اعجاز
ڈپٹی چیف لائبریرین
شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور

Abstract

This article is on books of new Punjabi poem available with the Oriental College Punjabi Department's Seminar Library and a detailed catalogue of the said books. Two types of books on Punjabi poem have been focused in this regard. The first deals with exclusive poetry books and the second those containing multiple genres. Almost all important information about the books have been provided with in the article including book name, poet, publisher, numbers of poems, total pages, preface, reviews, flaps etc.

....

پنجابی نظم دے حوالے نال شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج لاہور دی سیمینار لائبریری وچ وڈی گنتری وچ پراگے موجود نیں۔ ایہناں وچوں کجھ اوہ نیں جیہڑے خالصتاً پنجابی نظم دے نیں تے کجھ اوہ نیں جیہناں وچ نظم دے نال دوجیاں پنجابی شعری صنفاں دے نمونے وی شامل ہین۔ اسیں ایتھے ایہناں دوہاں ڈھنگاں دے نظم پوراں نوں شامل کیتا اے جد کہ تیجے ڈھنگ دے اوہناں پنجابی شعری پوراں نوں چھڈ دتا اے جیہناں وچ دوجیاں شعری صنفاں دے نال ونگی دے طور کجھ نظماں شامل نیں، یا ایس طرح کہہ لوو کہ ایہناں شعری پراگیاں نوں نظماں دی گھٹ گنتری پاروں شامل نہیں کیتا گیا۔ ایس مقالے وچ دس پائیاں گئیاں کتاباں دی ترتیب الف بائی رکھی گئی اے:

توضیحی فہرست

☆ آس

شاعر: جاوید صدیق بھٹی

چھپن ورھا: 2005ء

پبلشرز: نزم فقیر پاکستان، لاہور

کُل صفحے: 87

کُل نظماں: 64

کتاب دے دیباچے ڈاکٹر کنول فیروز، نسرین انجم بھٹی، نیلما ناہید درانی تے صوفیہ بیدار نے لکھے نیں۔ فلیپ فخر زمان، اعجاز رضوی، پروین ملک، پرویز پارس تے ڈاکٹر اختر شمار نے لکھے نیں۔

☆ آس اڈاری

شاعر: عفت ستار

چھپن ورھا: 2003ء

پبلشرز: پنجابی مرکز، لاہور

کُل صفحے: 96

کُل نظماں: 43

کتاب وچ نظماں توں وکھ 15 غزلاں وی شامل نیں۔ فلیپ جمیل احمد پال تے ڈاکٹر ناہید شاہد نے لکھے نیں۔

☆ آشفتہ دیاں نظماں

شاعر: سلطان محمود آشفتہ

چھپن ورھا: 1999ء

پبلشرز: سنگ میل پبلی کیشنز، لاہور

کُل صفحے: 192

کُل نظماں: 72

☆ آلے دوآلے

شاعر: ڈاکٹر جاوید سوز

چھپن ورھا: 1985ء

پبلشرز: پاکستان رائٹرز، لالہ موسیٰ

کُل صفحے: 120

کُل نظماں: 57

کتاب وچ ن-ب نجمہ دی ''ڈاکٹر جاوید سوز اُچیاں سوچاں دا وڈیرا شاعر''، ڈاکٹر افتخار احمد دی ''آلے دوآلے دا شاعر'' تے رضیہ ناہید رضی دی ''ڈاکٹر سوز اک آفاقی شاعر'' دے عنوان نال تنقیدی رائے شامل اے۔

☆ آہلنا

شاعر: غلام مصطفیٰ بسمل

☆ توں مراد: کتاب دا ناں

چھپن ورھا: 1975ء
پبلشرز: اقدس پبلی کیشنز، لاہور
کُل صفحے: 92
کُل نظماں: 61
کتاب دا دیباچہ تنویر بخاری (تیلے) نے لکھیا اے۔

☆ اَ پک سدھر
شاعر: شوکت سحاب
چھپن ورھا: 1996ء
پبلشرز: فکشن ہاؤس، لاہور
کُل صفحے: 96
کُل نظماں: 85
کتاب دا دیباچہ ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد نے ''زندگی دا منظر نامہ'' دے عنوان نال لکھیا اے۔

☆ اپنی بولی اپنا اصلا
شاعر: حکیم ناصر
چھپن ورھا: 1970ء
پبلشرز: پنجابی ادبی لیگ، لاہور
کُل صفحے: 85
کُل نظماں: 46
کتاب دا دیباچہ ڈاکٹر رشید انور نے ''اکھراں وچ اقرار'' دے عنوان نال لکھیا اے۔ کتاب دے اخیر وچ ''لشکارے'' دے عنوان نال 32 چھوٹیاں نظماں وی شامل نیں۔

☆ اتھرو،اکھ،سمندر
شاعر: مظہر شہزاد بھٹی
چھپن ورھا: 1989ء
پبلشرز: غالب اکیڈمی، بورے والا
کُل صفحے: 80
کُل نظماں: 28
کتاب وچ نظماں توں وکھ 8 غزلاں وی شامل نیں۔ کتاب دا دیباچہ اے غفار پاشا نے لکھیا اے۔

☆ اتھرو موتیاں ورگے
شاعر: منصور
چھپن ورھا: 2001ء
پبلشرز: فکشن ہاؤس، لاہور
کُل صفحے: 80
کُل نظماں: 46
کتاب دا فلیپ سردار عابد علیم پنوں نے لکھیا اے۔

☆ اتھریاں سوچاں
شاعر: ملک جاوید گھنجیرا
چھپن ورھا: 1994ء
پبلشرز: پنجند اکیڈمی، لاہور
کُل صفحے: 112
کُل نظماں: 75
کتاب دا دیباچہ ممتاز بلوچ نے (نویں نظم دا نواں شاعر) لکھیا اے۔ جدکہ زاہد حسن تے ڈاکٹر اسلم رانا دیاں راواں وی شامل نیں۔

☆ اُٹھدیاں چھلاں
شاعر: غفور شاہد
چھپن ورھا: 1970ء
پبلشرز: مکتبہ جاوید سوامی نگر، لاہور
کُل صفحے: 64
کُل نظماں: 34
کتاب دا دیباچہ سہراب اسلم نے (جان پچھان) دے عنوان نال لکھیا اے۔ جدکہ فلیپ

حکیم عبدالرحیم نے تحریر کیتا اے۔

☆ اٹھواں اسمان

شاعر: ڈاکٹر شوکت علی قمر

چھپن ورھا: 2008ء

پبلشرز: پنجابی مرکز، لاہور

کُل صفحے: 176

کُل نظماں: 199

☆ اٹھے پہر تراہ

شاعر: نسرین انجم بھٹی

چھپن ورھا: 2009ء

پبلشرز: سانجھ پبلشرز، لاہور

کُل صفحے: 104

کُل نظماں: 39

کتاب وچ نظماں توں وکھ 3 غزلاں تے 10 کافیاں وی شامل نیں۔ کتاب دا فلیپ منشاء یاد نے لکھیا اے۔

☆ اجازت؟

شاعر: عنبرین ظفر

چھپن ورھا: 2000ء

پبلشرز: پلاک، لاہور

کُل صفحے: 84+68=152

کُل نظماں: 72

کتاب دا دیباچہ الیاس گھمن نے (روشن دماغ شاعرا) لکھیا اے۔

☆ اجے قیامت نہیں آئی

شاعر: منو بھائی

چھپن ورھا: 2003ء

پبلشرز: سنگ میل پبلی کیشنز، لاہور

کُل صفحے: 74

کُل نظماں: 23

مُڈھلی گل (معذرت) شاعر نے آپوں لکھی اے۔

☆ اُچیچ

شاعر: ماجد صدیقی

چھپن ورھا: 1980ء

پبلشرز: اپنا ادارہ، راولپنڈی

کُل صفحے: 96

کُل نظماں: 32

کتاب وچ نظماں توں علاوہ 9 غزلاں وی شامل نیں۔

☆ اُچھلدا سمندر

شاعر: ڈاکٹر تارا سنگھ عالم

(لپی انتر) حکیم علی اصغر رسولپوری

چھپن ورھا: 2001ء (دوجی وار)

پبلشرز: العمر پبلشرز، فیصل آباد

کُل صفحے: 140

کُل نظماں: 74

کتاب دا دیباچہ ڈاکٹر محمد ریاض شاہد نے (دل دریا سمندروں ڈونگھے) لکھیا اے۔

☆ اُداس رنگاں دی بارش

شاعر: راشد حسن رانا

چھپن ورھا: 2000ء

پبلشرز: پلاک، لاہور

کُل صفحے: 184

کُل نظماں: 152

☆ اُڈیکاں

شاعر: ظل ہما بخاری

چھپن ورھا: 2009ء

پبلشرز: سچیت کتاب گھر، لاہور
گُل صفحے: 144
گُل نظماں: 75
کتاب دا دیباچہ احسان باجوہ نے (ظلِ ہما دی شاعری وچ درویشی رنگ) لکھیا اے۔

☆ اسلامی انقلاب دا سندیسہ
شاعر: عبداللہ شاکر
چھپن ورھا: 1983ء
پبلشرز: اسلامی پبلیکیشنز لمیٹڈ، لاہور
گُل صفحے: 384
گُل نظماں: 51

☆ افریشیائی نظماں
شاعر: ایس۔ایم اختر
چھپن ورھا: 1976ء
پبلشرز: شیخ غلام علی اینڈ سنز، لاہور
گُل صفحے: 147
گُل نظماں: 21

☆ اقبال دا لشکارا
شاعر: اختر حسین شیخ
چھپن ورھا: 1984ء
پبلشرز: گلریز پبلشرز، لاہور
گُل صفحے: 115
گُل نظماں: 5
کتاب وچ علامہ اقبال دیاں نظماں دا پنجابی ترجمہ کیتا گیا اے۔ کتاب وچ عارف عبدالمتین تے کنول مشتاق دی تفصیلی راء شامل اے جدکہ فلیپ عطاالحق قاسمی نے لکھیا اے۔

☆ اِک اُدھڑی کتاب دے بے ترتیبے ورقے
شاعر: احمد سلیم
چھپن ورھا: 2005ء
پبلشرز: سانجھ پبلشرز، لاہور
گُل صفحے: 90
گُل نظماں: 34

☆ اک جگنو دی رشنائی
شاعر: عمران سلیم
چھپن ورھا: 1995ء
پبلشرز: پیس پبلی کیشنز، لاہور
گُل صفحے: 128
گُل نظماں: 70

☆ اِک دروازہ
شاعر: اَفضل راجپوت
چھپن ورھا: 2009ء
پبلشرز: سانجھ پبلشرز، لاہور
گُل صفحے: 95
گُل نظماں: 60
کتاب دا دیباچہ مشتاق صوفی نے (کُجھ اکھر ایس شاعری بارے) جدکہ فلیپ ظفر اقبال نے لکھیا اے۔

☆ اُکڑ دُکڑ بھمبا بھو
شاعر: رمضان شاہد
چھپن ورھا: 1979ء
پبلشرز: خالدین، لاہور
گُل صفحے: 64
گُل نظماں: 26

☆ اک گواچی شام
شاعر: شاہدہ دلاور شاہ
چھپن ورھا: 2005ء

پبلشرز: محبوب پبلی کیشنز، لاہور
کُل صفحے: 80
کُل نظماں: 87
کتاب وچ نظماں توں وکھ 3 غزلاں وی شامل نیں۔ کتاب دا دیباچہ حسین شاد نے (شاہدہ دلاور شاہ دی شاعری) لکھیا اے۔ جدکہ فلیپ ڈاکٹر انعام الحق جاوید دی تحریر اے۔
☆ اک مُٹھی اسمان
شاعر: ڈاکٹر تارا سنگھ عالم
(لپی انتر) حکیم علی اصغر سولپوری
چھپن ورھا: 2001ء (دوجی وار)
پبلشرز: العمر پبلشرز، فیصل آباد
کُل صفحے: 144
کُل نظماں: 75
کتاب دا دیباچہ سعادت علی ثاقب نے (کومل جذبیاں دا شاعر ڈاکٹر تارا سنگھ عالم) لکھیا اے۔
☆ اکھا پنڈا
شاعر: جندوڈہ مغموم قریشی
چھپن ورھا: 1998ء
پبلشرز: بزم فخر جہان، کوٹ مٹھن شریف
کُل صفحے: 110
کُل نظماں: 20
کتاب وچ اک غزل، دو کافیاں تے کجھ دوہڑے شامل نیں۔ دیباچے صادق کاشف تے خورشید احمد خورشید نویدی نے لکھے نیں۔
☆ اکھاں ست سمندر
شاعر: کنول مشتاق
چھپن ورھا: 1978ء
پبلشرز: قرطاس، فیصل آباد

کُل صفحے: 80
کُل نظماں: 25
کتاب وچ نظماں توں وکھ 11 غزلاں تے 6 گیت وی شامل نیں۔ دیباچہ ماجد صدیقی (ہک نکی جہی گل) دے عنوان نال لکھیا اے۔
☆ اکھ دریا وچ سورج بولے
شاعر: احمد ظفر
چھپن ورھا: 1983ء
پبلشرز: مکتبہ نو، راولپنڈی
کُل صفحے: 128
کُل نظماں: 45
کتاب وچ نظماں توں علاوہ حمد، نعت تے 16 غزلاں وی شامل نیں۔ دیباچہ فیض احمد فیض نے ''کلاکار'' دے عنوان نال لکھیا اے۔
☆ اکھ دی پیڑ
شاعر: شوکت علی قمر
چھپن ورھا: 1983ء
پبلشرز: قرطاس، فیصل آباد
کُل صفحے: 160
کُل نظماں: 100
☆ اکھ سمندر ہوئی
شاعر: علی انور احمد
چھپن ورھا: 2001ء
پبلشرز: پلاک، لاہور
کُل صفحے: 128
کُل نظماں: 99
کتاب دے مُڈھ وچ ملک انور ندیم نوناری، ایم وائی قیصر تے محمد اشرف عابد نے رائے دتی اے۔ جدکہ فلیپ عباد نبیل شاد نے لکھیا اے۔

☆ اکھیاں دے پرچھاویں
شاعر: الطاف قریشی
چھپن ورھا: 1992ء
پبلشرز: عزیز بک ڈپو، لاہور
کُل صفحے: 136
کُل نظماں: 46

کتاب بارے ڈاکٹر اسلم رانا نے ''الطاف حسین قریشی دی شخصیت تے شاعری'' تے سجاد حیدر نے ''حرف مونہوں نہیں بولدے'' دے ناں نال تاثراتی مضمون لکھے نیں۔

☆ اللہ میاں تھلے آ
شاعر: سائیں اختر لہوری
چھپن ورھا: 1999ء
پبلشرز: فیروز سنز لمیٹڈ، لاہور
کُل صفحے: 168
کُل نظماں: 29

کتاب وچ نظماں توں وکھ 2 حمداں، 2 نعتاں تے اک منقبت وی شامل اے۔ کئی لکھاریاں دی رائے وی موجود اے۔

☆ الھڑ بلھڑ باوے دا (بالاں لئی)
شاعر: بشیر منذر
چھپن ورھا: 1979ء
پبلشرز: کتب مینار، لاہور
کُل صفحے: 92
کُل نظماں: 29

دیباچہ حفیظ تائب نے لکھیا اے۔ آخر وچ انور مسعود، ڈاکٹر غلام حسین اظہر، سلیم خاں گمی، شہباز ملک، ارشد میر، اسلم رانا تے محمد جلیل ہوراں دی رائے شامل اے۔

☆ الھڑ کڑی دا پیار
شاعر: فاروق ندیم
چھپن ورھا: 1997ء
پبلشرز: خواب پبلشرز، لاہور
کُل صفحے: 208
کُل نظماں: 113

کتاب دے مُڈھ وچ سلیم نذر، خالد شیخ تے جاوید رائے نے رائے دتی اے۔ جد کہ فلیپ ڈاکٹر عقیلہ شاہین، ڈاکٹر سلیم ملک، ڈاکٹر اشو لال فقیر، ڈاکٹر نواز کاوش، ڈاکٹر نصر اللہ خان ناصر تے سلیم شہزاد نے لکھے نیں۔

☆ اناراں والا ویڑھا
شاعر: امرجیت چندن
چھپن ورھا: س ن
پبلشرز: رُت لیکھا، لاہور
کُل صفحے: 144
کُل نظماں: 84

☆ انبر تارے (بالاں لئی)
شاعر: حنیف زاہد
چھپن ورھا: 2001ء
پبلشرز: ادارہ پنجابی لکھاریاں، لاہور
کُل صفحے: 80
کُل نظماں: 67

کتاب دا دیباچہ ارشد اقبال ارشد نے لکھیا اے۔

☆ انکار
شاعر: پاش
چھپن ورھا: 1996ء
پبلشرز: اپنا اکیڈمی آف پنجاب، امریکہ
کُل صفحے: 104

گُل نظماں: 48

کتاب وچ نظماں توں وکھ اک گیت وی شامل اے۔

☆ انگ تریڑاں پیاں

شاعر: اقبال قیصر

چھپن ورھا: 1995ء

پبلشرز: سانجھ پبلشرز، لاہور

گُل صفحے: 96

گُل نظماں: 28

☆ انگیارے

شاعر: الطاف پرواز

چھپن ورھا: 1984ء

پبلشرز: پرواز پبلی کیشنز، اسلام آباد

گُل صفحے: 80

گُل نظماں: 55

کتاب دا دیباچہ ماجِد صدیقی نے لکھیا اے۔

☆ انملے پھل

شاعر: خالد حسین تھتھال

چھپن ورھا: 1991ء

پبلشرز: نئے لوگ پبلی کیشنز، لاہور

گُل صفحے: 152

کل نظماں: 60

کتاب وچ نظماں توں وکھ 6 غزلاں تے 3 گیت وی شامل نیں۔ دیباچہ شفقت تنویر مرزا نے (جگنی سوچدی اے) لکھیا اے۔

☆ اَنہد

شاعر: مجید اعوان

چھپن ورھا: 2007ء

پبلشرز: سانجھ پبلشرز، لاہور

گُل صفحے: 106

گُل نظماں: 55

کتاب دا دیباچہ اشولال نے لکھیا اے۔

☆ اوکھے پینڈے

شاعر: اسماعیل قلندر

چھپن ورھا: دوجی وار 2000ء

پبلشرز: مقصود پبلشرز، لاہور

گُل صفحے: 72

گُل نظماں: 26

کتاب وچ نظماں توں علاوہ 2 سی حرفیاں تے 2 کافیاں وی شامل نیں۔ دیباچہ حکیم شیر محمد ناصر نے ''تعارف'' دے عنوان نال لکھیا اے۔

☆ اوکھے پینڈے

شاعر: سعید احمد بودلہ

چھپن ورھا: 1991ء

پبلشرز: مکتبہ امتیاز، لاہور

گُل صفحے: 192

گُل نظماں: 63

کتاب دا دیباچہ مقصود ثاقب نے ''جی آیاں نوں'' دے عنوان نال لکھیا اے۔

☆ اولھے دے وسنیک

شاعر: منور مسعود ہیرا

چھپن ورھا: 1997ء

پبلشرز: سانجھ سویر پبلیکیشنز، پسرور

گُل صفحے: 144

گُل نظماں: 106

کتاب وچ نظماں توں وکھ 15 غزلاں وی شامل نیں۔ دیباچہ احسان باجوا نے لکھیا اے۔

☆ ایہہ نئیں میرا پاکستان
شاعر: محمد اقبال نجمی
چھپن ورھا: 1989ء
پبلشرز: فروغ ادب اکادمی، گوجرانوالہ
کُل صفحے: 32
کُل نظماں: 1

کتاب اِک لمیری نظم تے مشتمل اے۔

☆ بابا ویہلا
شاعر: علی زلفی
چھپن ورھا: 2009ء
پبلشرز: نیشنل پبلی کیشنز، کھر ڑیانوالہ
کُل صفحے: 128
کُل نظماں: 27

کتاب وچ نظماں توں وکھ حمد، نعت، مسدس، کجھ چومصرعے تے 9غزلاں وی شامل نیں۔ مُڈھ وچ سید تنویر بخاری تے بیرا جی ہوراں دی رائے شامل اے۔

☆ بار دی سار
شاعر: اقبال صلاح الدین
چھپن ورھا: 1976ء
پبلشرز: یونیورسل بکس، لاہور
کُل صفحے: 144
کُل نظماں: 43

کتاب دا دیباچہ بشیر منذر نے ''شاعر دا کم دھوکھاں کڈھنا'' دے عنوان نال لکھیا اے۔ کتاب دے اخیر وچ مشکل لفظاں دے معنے وی دتے گئے نیں۔

☆ بار دی وار
شاعر: نجم حسین سید
چھپن ورھا: پہلی وار 1969ء
پبلشرز: رُت لیکھا، لاہور
کُل صفحے: 83
کُل نظماں: 13

☆ بال بلونگے (بالاں لئی)
شاعر: سلطان کھاروی
چھپن ورھا: 2000ء
پبلشرز: پلاک، لاہور
کُل صفحے: 112
کُل نظماں: 68

☆ بانے
شاعر: غلام حسین ساجد
چھپن ورھا: 2010ء
پبلشرز: سانجھ پبلشرز، لاہور
کُل صفحے: 156
کُل نظماں: 98

فلیپ شاعر نے آپوں لکھیا اے۔

☆ برفاں وںڈا سورج
شاعر: عادل صدیقی
چھپن ورھا: 1991ء
پبلشرز: پولیمر پبلیکیشنز، لاہور
کُل صفحے: 256

شاعر نے اپنے کلام نوں مناجات، نعت، منقبت، نظم، گیت تے قطعے ورگیاں مختلف ونگیاں وچ ترتیب دتا اے۔ ایہدے وچ (1) سچے اکھر (مناجات، نعت، منقبت)، (2) برفاں ونڈا سورج (51 نظماں)، (3) مٹی دی خوشبو (14 نظماں)، (4) ویلے دی کنسو (12 نظماں)، (5) سورج، چن، ستارے (9 نظماں)، (6)

یاداں دی مہکار (14 نظماں)، (7)لکن میٹی (16 نظماں)، (8) قطرے وچ دریا (قطعے تے چھلاں وچ گیت) شامل نیں۔ کتاب وچ عادل صدیقی دی شاعری بارے حفیظ صدیقی تے عطاالحق قاسمی دے مضمون شامل نیں۔

☆ بغاوت

شاعر: سردار درشن سنگھ جی آوارہ

چھپن ورھا: 1942ء

پبلشرز: سیٹھ آدم جی

گُل صفحے: 152

گُل نظماں: 16

کتاب دا دیباچہ گور بخش سنگھ نے لکھیا اے۔

☆ بلدے اکھر

شاعر: ممتاز کنول

چھپن ورھا: 1981ء

پبلشرز: التحریر، لاہور

گُل صفحے: 96

گُل نظماں: 49

کتاب وچ نظماں توں علاوہ 14 غزلاں تے 3 ماہیے وی شامل نیں۔ دو مضمون احمد راہی ''بلدے اکھر'' تے افضل احسن رندھاوا ''دیباچہ'' دے عنوان نال لکھے نیں۔ فلیپ احمد ندیم قاسمی نے لکھیا اے۔

☆ بند بوہے

شاعر: اجمل وجیہہ

چھپن ورھا: 1995ء

پبلشرز: گلوبل پبلشرز، اسلام آباد

گُل صفحے: 120

گُل نظماں: 60

کتاب وچ نظماں توں وکھ 21 غزلاں وی شامل نیں۔ دیباچہ کرنل غلام سرور نے (بند بوہے) لکھیا اے۔ جد کہ فلیپ عذرا اصغر تے خادم رزمی دے لکھے ہوئے نیں۔

☆ بند گلی وچ شام

شاعر: خاقان حیدر غازی

چھپن ورھا: 1989ء

پبلشرز: مکتبہ افکارنو، لاہور

گُل صفحے: 82

گُل نظماں: 44

کتاب دا دیباچہ ڈاکٹر اسلم رانا نے لکھیا اے۔

☆ بولاں کہ نہ بولاں

شاعر: سلیم آہنگ

چھپن ورھا: 2003ء

پبلشرز: بزم فقیر پاکستان، لاہور

گُل صفحے: 128

گُل نظماں: 22

کتاب وچ نظماں توں وکھ 4 غزلاں تے 4 گیت وی شامل نیں۔ محمد جنید اکرم، انور مسعود، شہزاد احمد، امجد اسلام امجد، نیاز احمد صوفی، منیر سیفی، اختر شمار، خلش بجنوری تے قاری صادق جمیل دی رائے وی شاملِ کتاب اے۔ جد کہ فلیپ انور مسعود تے امجد اسلام امجد دے لکھے ہوئے نیں۔

☆ بول جھوٹھے تے سچے

شاعر: نادر علی

چھپن ورھا: 1990ء

پبلشرز: اُدم پبلشرز، لاہور

گُل صفحے: 66

گُل نظماں: 45

☆ بولدے اتھرو

شاعر: امین ملک

چھپن ورھا: 1999ء

پبلشرز: پِلاک، لاہور

گُل صفحے: 218

گُل نظماں: 75

کتاب دا فلیپ الیاس گھمن نے لکھیا اے۔

☆ بہتا نہیں بولی دا

شاعر: سیف بھٹی

چھپن ورھا: 2003ء

پبلشرز: پِلاک، لاہور

گُل صفحے: 160

گُل نظماں: 34

کتاب دا دیباچہ ڈاکٹر انعام الحق جاوید جدکہ فلیپ الیاس گھمن نے لکھیا اے۔

☆ بیلے بیلے

شاعر: احمد ظفر

چھپن ورھا: 1964ء

پبلشرز: مکتبہ نو، راولپنڈی

گُل صفحے: 104

گُل نظماں: 41

احمد ظفر نے دیباچہ ''ونجھلی'' دے سرناویں ہیٹھ خود ای لکھیا اے۔

☆ بیلے رمزاں دے

شاعر: قائم نقوی

چھپن ورھا: 1988ء

پبلشرز: گلریز پبلشرز، لاہور

گُل صفحے: 104

گُل نظماں: 44

کتاب وچ نظماں توں علاوہ 7 غزلاں، 3 کافیاں تے 4 گیت وی شامل نیں۔ دیباچہ کنول مشتاق نے ''رمز پچھانے کون ......'' دے سرناویں ہیٹھ لکھیا اے۔

☆ بیلے وچ چڑیاں

شاعر: غلام حسین ساجد

چھپن ورھا: 2003ء

پبلشرز: سچیت کتاب گھر، لاہور

گُل صفحے: 136

گُل نظماں: 75

☆ بُھل

شاعر: جاوید صدیق بھٹی

چھپن ورھا: 2006ء

پبلشرز: اکبر اکیڈمی، لاہور

گُل صفحے: 112

گُل نظماں: 86

کتاب دے مُڈھ وچ بیرا جی، ڈاکٹر نوید شہزاد، ڈاکٹر شہناز مزمل تے پروفیسر جیکب پال دیاں راواں شامل نیں۔ جدکہ فلیپ ڈاکٹر صغریٰ صدف، ہجویری بھٹی، ڈاکٹر افضل شاہین، شریف کنجاہی، سید محمد اسلام شاہ تے پروفیسر وکٹوریہ پیٹرک امرت نے لکھے نیں۔

☆ بھلیکھا

شاعر: بشریٰ اعجاز

چھپن ورھا: 1999ء

پبلشرز: الحمد پبلی کیشنز، لاہور

گُل صفحے: 192

گُل نظماں: 102

☆ بھوندی بھوئیں تے
شاعر: رفعت عباس
چھپن ورھا: 1995ء
پبلشرز: سرائیکی پبلشنگ ہاؤس، ملتان
کُل صفحے: 80
کُل نظماں: 44

☆ پاپڑ کرارے
شاعر: عبیرابوذری
چھپن ورھا: 2011ء
پبلشرز: الحمد پبلی کیشنز، لاہور
کُل صفحے: 144
کُل نظماں: 56

☆ پاٹے گلمیں
شاعر: ڈاکٹر فقیر محمد فقیر
چھپن ورھا: 1968ء
پبلشرز: مجلس فکر ونظر، گوجرانوالہ
کُل صفحے: 96
کُل نظماں: 51

کتاب وچ دس غزلاں وی شامل نیں۔ دیباچہ ارشد میر نے ''حرف اول'' دے سرناویں ہیٹھ لکھیا اے۔

☆ پانی اُتے لیک
شاعر: محمد اعظم چوہان
چھپن ورھا: 1990ء
پبلشرز: چیتر پبلی کیشنز، لاہور
کُل صفحے: 78
کُل نظماں: 60

کتاب دا دیباچہ ڈاکٹر اسلم رانا نے لکھیا اے۔ فلیپ راشد حسن رانا تے فتح محمد ملک دے لکھے ہوئے نیں۔

☆ پانی دی وار
شاعر: اختر ہاشمی
چھپن ورھا: 1981ء
پبلشرز: شہنام ادب اکیڈمی، مرید کے
کُل صفحے: 32
کُل نظماں: 1 (لمیری نظم)

کتاب وچ انور قمر (حوصلے تے امید دا شاعر) تے سلیم خان گمی دے (مُڈھلی گل) دے ناں نال مضمون شامل نیں۔ جدکہ فلیپ مسعود ہاشمی تے ڈاکٹر مظفر عباس دے لکھے ہوئے نیں۔

☆ پیاں بہار
شاعر: بشریٰ اعجاز
چھپن ورھا: 1993ء
پبلشرز: سنگ میل پبلی کیشنز، لاہور
کُل صفحے: 200
کُل نظماں: 131

کتاب وچ نظماں توں وکھ 5 گیت تے 8 غزلاں وی شامل نیں۔ جدکہ فلیپ امجد اسلام امجد نے لکھیا اے۔

☆ پتر تے دریا
شاعر: رونددروی
چھپن ورھا: 2005ء
پبلشرز: پلاک، لاہور
کُل صفحے: 110
کُل نظماں: 58

کتاب دا دیباچہ ڈاکٹر ستندر سنگھ نور نے لکھیا اے۔ اخیر وچ گلزار سنگھ سندھو، پروفیسر برہم جگدیش سنگھ تے ستی کمار دیاں راواں شامل نیں۔

☆ پتّناں دے سد

شاعر: ناصر بلوچ

چھپن ورھا: 1977ء

پبلشرز: پنجاب ادبی مرکز، لاہور

کُل صفحے: 56

کُل نظماں: 33

☆ پتّن پتّن

شاعر: احمد ظفر

چھپن ورھا: س ن

پبلشرز: ظفر مظفر پبلشرز، راولپنڈی

کُل صفحے: 96

کُل نظماں: 45

ایس کتاب وچ نظماں توں وکھ حمد، نعت تے 16 غزلاں وی شامل نیں۔ شاعر نے ''سرناواں'' دے عنوان ہیٹھ آپوں تعارف لکھیا اے۔

☆ پتھر

شاعر: عنبرین ظفر

چھپن ورھا: 2001ء

پبلشرز: پلاک، لاہور

کُل صفحے: 208

کُل نظماں: 60

☆ پچھوکڑ دی لاٹ

شاعر: محمد بشیر دیوانہ

چھپن ورھا: س ن

پبلشرز: اظہار سنز، لاہور

کُل صفحے: 140

کُل نظماں: 32

کتاب دے مُڈھ وچ شاعر نے ''اپنی گل'' دے عنوان نال مضمون لکھیا اے۔ سید سبط الحسن ضیغم، مدثر اقبال بٹ تے راجا رسالو دیاں لکھیاں لکھتاں شاملِ کتاب نیں۔

☆ پرکھرا

شاعر: قیس فریدی

چھپن ورھا: 1995ء

پبلشرز: سرائیکی ادبی مجلس، بہاولپور

کُل صفحے: 111

کُل نظماں: 50

☆ پروبھرے ہک شہراچوں

شاعر: رفعت عباس

چھپن ورھا: 2002ء

پبلشرز: بیکن بکس، ملتان

کُل صفحے: 157

کُل نظماں: 1

☆ پڑھ بسم اللہ (بالاں لئی)

شاعر: ریاض مجید

چھپن ورھا: 1991ء

پبلشرز: مسلم پنجابی مجلس، فیصل آباد

کُل صفحے: 112

کُل نظماں: 42

دیباچہ ریاض مجید نے آپوں لکھیا اے۔

☆ پکھی جا تک تے رستہ

شاعر: عابد عمیق

چھپن ورھا: 2005ء

پبلشرز: سچیت کتاب گھر، لاہور

کُل صفحے: 94

کُل نظماں: 75

☆ پنجویں رُت

شاعر: شوکت سحاب

چھپن ورھا: 2001ء
پبلشرز: فکشن ہاؤس، لاہور
کُل صفحے: 168
کُل نظماں: 146

کتاب دا دیباچہ ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد نے ''شوکت سحاب دی پنجویں رُت'' دے سرناویں ہیٹھ لکھیا اے۔

☆ پنجے محل پنجاں وچ چانن
شاعر: شارب
چھپن ورھا: 1987ء
پبلشرز: اظہار سنز، لاہور
کُل صفحے: 96
کُل نظماں: 52

☆ پُنگار
شاعر: شوکت سحاب
چھپن ورھا: 1995ء
پبلشرز: عمیر پبلشرز، لاہور
کُل صفحے: 104
کُل نظماں: 48

☆ پہلا پُور
شاعر: راجہ صادق اللہ
چھپن ورھا: 1998ء
پبلشرز: سچیت پبلیکیشنز، لاہور
کُل صفحے: 94
کُل نظماں: 52

کتاب دا فلیپ زاہد مسعود نے لکھیا اے۔

☆ پیار دا پہلا ساون
شاعر: رحیم طلب
چھپن ورھا: 1992ء
پبلشرز: مجلس سرائیکی مصنفین، مظفر گڑھ
کُل صفحے: 127
کُل نظماں: 103

کتاب دا دیباچہ ظفر لشاری نے (نویں لانگھیاں دا پاندھی) لکھیا اے۔

☆ پیار مارکیٹ
شاعر: آصف شاہکار
چھپن ورھا: 1998ء
پبلشرز: الحمد پبلی کیشنز، لاہور
کُل صفحے: 107
کُل نظماں: 40

☆ پیراں دے وچ سنگل
شاعر: شفقت رسول مرزا
چھپن ورھا: 2005ء
پبلشرز: پلاک، لاہور
کُل صفحے: 199
کُل نظماں: 120

کتاب دا دیباچہ عادل یزدانی نے تحریر کیتا۔ ڈاکٹر ریاض شاہد تے صابر سودائی نے وی کتاب بارے رائے دتی اے۔ جد کہ فلیپ راجا رسالو، ڈاکٹر محمد یونس احقر تے الیاس گھمن نے لکھے نیں۔

☆ پیریں ٹُر دا شہر
شاعر: سلیم شہزاد
چھپن ورھا: 2007ء
پبلشرز: جھوک پبلشرز، ملتان
کُل صفحے: 160
کُل نظماں: 34

کتاب وچ نظماں توں وکھ اک کافی وی شامل اے۔ دیباچہ رفعت عباس (پیریں ٹُر دا شہر دی

شاعری) نے جدکہ فلیپ حفیظ خان نے لکھیا اے۔

☆ پیڑ پراگے

شاعر: منصوراحمد خالد

چھپن ورھا: 2000ء

پبلشرز: حبیب اکیڈمی گوجرانوالہ

کُل صفحے: 160

کُل نظماں: 76

کتاب وچ نظماں توں علاوہ 4 کافیاں وی شامل نیں۔ دیباچہ حفیظ صدیقی ہوراں ''پروفیسر منصور احمد خالد ......آس اُمید دا شاعر'' دے عنوان نال لکھیا اے۔

☆ پینڈے اُڈیکاں دے

شاعر: سید علی عباس

چھپن ورھا: 2011ء

پبلشرز: فاطمہ پبلشرز، لاہور

کُل صفحے: 144

کُل نظماں: 57

کتاب دے مُڈھ وچ جاوید اختر بٹ تے ڈاکٹر محمد عارف بٹ دی کتاب بارے رائے شامل اے۔

☆ پینگھ ہلارے (بالاں لئی)

شاعر: کلیم شہزاد

چھپن ورھا: 2001ء

پبلشرز: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، لاہور

کُل صفحے: 94

کُل نظماں: 63

کتاب دے اخیر وچ اقبال صلاح الدین، ڈاکٹر اسلم رانا، ڈاکٹر نیر صمدانی، الیاس گھمن، میاں نذر بھٹی، اکرم باجوہ، فضل احمد خسرو، نوید شہزاد، جیلانی کامران، حفیظ صدیقی، اظہر جاوید، ڈاکٹر رشید امجد، زاہدہ صدیقی، ڈاکٹر محمد امین، سعداللہ شاہ تے جمیل احمد عدیل نے کتاب بارے رائے دتی اے۔ جدکہ فلیپ الیاس گھمن نے لکھیا اے۔

☆ پھٹ اکھراں دے

شاعر: مُنشی لطیف گجراتی

چھپن ورھا: 1991ء

پبلشرز: تعمیرِ نو پریس، گجرات

کُل صفحے: 152

کُل نظماں: 44

کتاب وچ نظماں توں علاوہ 8 غزلاں وی شامل نیں۔ دیباچہ محمد رمضان بٹ نے ''پنجابی شاعری تے شاعر پنجاب'' دے عنوان ہیٹھ لکھیا اے۔

☆ پھٹ نہ پھرول

شاعر: آل عمران

چھپن ورھا: 2002ء

پبلشرز: ساک پبلشرز، گوجر خان

کُل صفحے: 137

کُل نظماں: 72

کتاب بارے رائے علی غضنفر حسین، پروفیسر نجمی صدیقی، فخر زمان، ڈاکٹر انعام الحق جاوید، ڈاکٹر نثار احمد قریشی، پروفیسر راشد حسن رانا، ڈاکٹر طارق عزیز، ڈاکٹر عنایت اللہ صدیقی، ارشد چہال، پروفیسر پروین طاہر، گل نوخیز اختر، اختر شیخ، امجد علی بھٹی، عابد ملک، طاہر چوہدری تے شاہد ہاشمی ہوراں دتی اے۔ جدکہ فلیپ راجہ غضنفر سلطان نے لکھیا اے۔

☆ پھُلاں بھری چنگیر

شاعر: منصوراحمد خالد

چھپن ورھا: 1969ء
پبلشرز: الکلام گوجرانوالہ
کُل صفحے: 80
کُل نظماں: 64

مُڈھ وچ شاعر نے کتاب بارے خود لکھیا اے۔ ایس توں علاوہ شفقت تنویر مرزا تے اصغر سلیم دیاں راواں شاملِ کتاب نیں۔ اخیر وچ اجمل نیازی دا لکھیا دیباچہ اے۔

☆ پھل کلیاں (بالاں لئی)
شاعر: حسین سحر
چھپن ورھا: 1999ء
پبلشرز: کتاب نگر، ملتان
کُل صفحے: 48
کُل نظماں: 28

نظماں توں وکھ 4 گیت وی شامل نیں۔

☆ تارے اکھیاں دے (بالاں لئی)
شاعر: ڈاکٹر صدیق حل
چھپن ورھا: 1991ء
پبلشرز: نعمان پبلشرز، لاہور
کُل صفحے: 120
کُل نظماں: 44

نظماں توں وکھ 2 حمداں تے 2 نعتاں وی شامل نیں۔ دیباچہ ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد نے (تارے اکھیاں دے: بال ادب وچ انملا وادھا) لکھیا اے۔ ساقی گجراتی دی رائے شامل اے۔ جدکہ فلیپ ڈاکٹر محمد یوسف شاہد تے راؤ خورشید احمد تاج نے لکھے نیں۔

☆ تارے مینوں تکدے نیں
شاعر: نوید شہزاد
چھپن ورھا: 1999ء
پبلشرز: سعد پبلی کیشنز، لاہور
کُل صفحے: 112
کُل نظماں: 50

کتاب دے اخیر وچ ڈاکٹر یونس احقر تے کاجل کانپوری نے کتاب بارے رائے دتی اے۔ جدکہ فلیپ ڈاکٹر انعام الحق جاوید نے لکھیا اے۔

☆ تاکی دے وچ بدل
شاعر: فیاض باقر
چھپن ورھا: 2007ء
پبلشرز: سچیت کتاب گھر، لاہور
کُل صفحے: 79
کُل نظماں: 37

نظماں توں وکھ 2 حمداں تے 15 نعتاں وی شامل نیں۔

☆ تانگھ تریل
شاعر: محمد سلیم طاہر
چھپن ورھا: 1986ء
پبلشرز: قطب مینار، لاہور
کُل صفحے: 120
کُل نظماں: 70

کتاب وچ نظماں توں علاوہ 5 گیت وی شامل نیں۔ دیباچہ احمد ندیم قاسمی ہوراں ''سلیم طاہر دی پنجابی شاعری'' دے سرناویں ہیٹھ لکھیا اے۔ جدکہ فلیپ عارف عبدالمتین، احمد راہی تے حفیظ تائب دے لکھے ہوئے نیں۔

☆ تاء
شاعر: مشتاق صوفی
چھپن ورھا: 1997ء

پبلشرز: گراف، لاہور
گُل صفحے: 110
گُل نظماں: 63

☆ تانگھ دی سک ودھیری
شاعر: پروفیسر زہیر کنجاہی
چھپن ورھا: 2010ء
پبلشرز: روزن پبلشرز، گجرات
گُل صفحے: 136=55+81
گُل نظماں: 39

☆ تپدی تریل
شاعر: اسلم رانا
چھپن ورھا: 1984
پبلشرز: نیلی بار اکیڈمی، لاہور
گُل صفحے: 168
گُل نظماں: 110

کتاب وچ نظماں توں وکھ حمد، نعت تے 3 کافیاں شامل نیں۔ دیباچہ منیر نیازی نے ''نفی اثبات دی شاعری'' دے سرناویں ہیٹھ لکھیا اے۔ اسلم رانا نے ''تلاش دا عمل'' دے عنوان نال اک مضمون آپوں لکھیا اے۔ جدکہ فلیپ ریاض احمد نے لکھیا اے۔

☆ تخت نہ ملدے منگے
شاعر: شارب
چھپن ورھا: 1990ء
پبلشرز: چیتر پبلی کیشنز، لاہور
گُل صفحے: 96
گُل نظماں: 43

کتاب وچ نظماں توں علاوہ 3 کافیاں وی شامل نیں۔

☆ ترلوک
شاعر: ڈاکٹر نوید شہزاد
چھپن ورھا: 2004ء
پبلشرز: مقصود پبلشرز، لاہور
گُل صفحے: 112
گُل نظماں: 54

کتاب دے آخر وچ شاعر نے (اختتامیہ) دے سرناویں ہیٹھ خود اک لکھت شامل کیتی اے۔

☆ ترنجن
شاعر: احمد راہی
چھپن ورھا: 2007ء (اٹھویں وار)
پبلشرز: الحمد پبلی کیشنز، لاہور
گُل صفحے: 136
گُل نظماں: 43

کتاب دا دیباچہ احمد ندیم قاسمی نے ''اک دو گلاں'' دے عنوان نال لکھیا اے۔ اخیر وچ گور بچن سنگھ طالب (پرنسپل لائل پور خالصہ کالج، جالندھر) نے ''دو تن گلاں'' دے عنوان نال کتاب بارے رائے دتی اے۔ جدکہ فلیپ سعادت حسن منٹو تے کرشن چندر دے لکھے ہوئے نیں۔

☆ تریہہ
شاعر: جمشید ساہی
چھپن ورھا: 1984ء
پبلشرز: پاکستان پنجابی فکری سانجھ، لاہور
گُل صفحے: 110
گُل نظماں: 48

دیباچہ محمد حنیف نے (جمشید ساہی: سوہن تے جیون دا پندھ) لکھیا اے۔

☆ تَل وطنی
شاعر: عابدعمیق
چھپن ورھا: 2000ء
پبلشرز: رُت لیکھا، لاہور
کُل صفحے: 117
کُل نظماں: 20

☆ تَند تَند ترکلہ
شاعر: ڈاکٹرمحمداعظم سمور
چھپن ورھا: 2011ء
پبلشرز: پورب اکادمی، اسلام آباد
کُل صفحے: 168
کُل نظماں: 77

☆ تَن مَن لیراں
شاعر: زاہدہ کرامت
چھپن ورھا: 2010ء
پبلشرز: مسعود کھدر پوش ٹرسٹ، لاہور
کُل صفحے: 173
کُل نظماں: 63

نظماں توں وکھ 11 گیت وی شامل نیں۔ دیباچہ سلطان کھاروی جدکہ فلیپ ڈاکٹر عبادنبیل شاد نے لکھیا اے۔

☆ تن وِنجھلی
شاعر: مختار عالم
چھپن ورھا: 1989ء
پبلشرز: کرسچن رائٹر گلڈ، پشاور
کُل صفحے: 240
کُل نظماں: 74

کتاب وچ نظماں توں علاوہ 13 غزلاں وی شامل نیں۔ شاعر نے آپوں ''جان پچھان'' دے عنوان نال بھرواں مضمون لکھیا اے۔

☆ توے دے تارے
شاعر: ریاض مجید
چھپن ورھا: 1987ء
پبلشرز: مسلم پنجابی مجلس، فیصل آباد
کُل صفحے: 192
کُل نظماں: 126

کتاب دا دیباچہ ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں ''عشق سلامت کوئی ہو'' دے سرناویں ہیٹھ لکھیا اے۔ کتاب دے اخیر وچ سجاد شیخ نے اختتامیہ ''ریاض مجید دیاں پنجابی نظماں'' دے سرناویں ہیٹھ لکھیا اے۔

☆ تھوڑا جیہا ہس لو (مزاحیہ نظماں)
شاعر: سیدسلمان گیلانی
چھپن ورھا: 1995ء
پبلشرز: ادارۃ السادات، شیخوپورہ
کُل صفحے: 142
کُل نظماں: 36

نظماں توں وکھ 1 غزل وی شامل اے۔ سید امین گیلانی، یوسف مثالی تے مرزا فیض کوثر دی کتاب بارے رائے موجود اے۔

☆ ٹبیاں اُتے چھاواں
شاعر: ہمراز احسن
چھپن ورھا: 1988ء
پبلشرز: بیلا پبلیکیشن، کراچی
کُل صفحے: 54
کُل نظماں: 25

☆ ٹُٹے دھاگے
شاعر: شیخ محمد عارف اختر

چھپن ورھا: 1989ء
پبلشرز: سراج محمد پریس، لاہور
کُل صفحے: 112
کُل نظماں: 36

کتاب دے وچ شیخ محمد عارف اختر نے ''کجھ اپنے تے کجھ مجموعے دے بارے وچ'' تے شہباز ملک نے ''سلکھنے فکر دی شاعری'' دے ناں نال مضمون لکھے نیں جدکہ فلیپ یونس ادیب تے اختر حسین اختر دے لکھے ہوئے نیں۔

☆ ٹم ٹم تارے (بالاں لئی)
شاعر: محمد اقبال نجمی
چھپن ورھا: 1985ء
پبلشرز: فروغ ادب اکادمی، گوجرانوالہ
کُل صفحے: 64
کُل نظماں: 24

کتاب دا فلیپ غلام مصطفیٰ بسمل تے حفیظ احمد دے لکھے ہوئے نیں۔

☆ ٹھنڈی بھبھل
شاعر: مظہر ترمذی
چھپن ورھا: 1983ء
پبلشرز: پنج پانی پبلشرز، لاہور
کُل صفحے: 63
کُل نظماں: 37

☆ جاغ
شاعر: نروان نوری
چھپن ورھا: 1986ء
پبلشرز: مکتبہ فکر و دانش، لاہور
کُل صفحے: 110
کُل نظماں: 39

نظماں توں وکھ 5 کافیاں وی شامل نیں۔

☆ جاگ دا سُفنا
شاعر: مظہر ترمذی
چھپن ورھا: س ن
پبلشرز: اُدم پبلشرز، لاہور
کُل صفحے: 58
کُل نظماں: 30

کتاب دا دیباچہ امرجیت چندن نے ''نظم تے سُفنا'' دے عنوان نال لکھیا اے۔

☆ جاگدیاں تحریکاں
شاعر: بابا طالب حسین طالب
چھپن ورھا: 2009ء
پبلشرز: سچیت کتاب گھر، لاہور
کُل صفحے: 126
کُل نظماں: 53

نظماں توں وکھ اک غزل، دو گیت تے اک قوالی وی شامل اے۔ ظہور احمد، اکرم آسی تے منظور حسین سوختہ ہوراں دی رائے شامل اے۔ جدکہ فلیپ اکرم آسی نے لکھیا اے۔

☆ جاندیاں رُتاں دے پرچھاویں
شاعر: سلمان سعید
چھپن ورھا: 2013ء
پبلشرز: القمر انٹرپرائزز، لاہور
کُل صفحے: 128
کُل نظماں: 98

کتاب دے فلیپ ڈاکٹر اسلم رانا، شفیع عقیل تے جیلانی کامران دے لکھے ہوئے نیں۔

☆ جگراتے
شاعر: شریف کنجاہی

چھپن ورھا: 1986ء
پبلشرز: عزیز پبلشرز، لاہور
کُل صفحے: 111
کُل نظماں: 37

کتاب وچ شفقت تنویر مرزا (شریف کنجاہی دی شاعری) تے منوبھائی (کنجاہ دا شریف) دی لکھت شامل اے۔

☆ جگمگ جگنو (بالاں لئی)
شاعر: غلام مصطفےٰ بسمل
چھپن ورھا: 1984ء
پبلشرز: پنجند اکیڈمی، لاہور
کُل صفحے: 96
کُل نظماں: 42

کتاب دا فلیپ ڈاکٹر سرفراز حسین قاضی تے محمد اکرم سعید دا لکھیا ہویا اے۔

☆ جگنو، پُھل تے تتلی (بالاں لئی)
شاعر: عادل صدیقی
چھپن ورھا: 1997ء
پبلشرز: پلاک، لاہور
کُل صفحے: 64
کُل نظماں: 33

کتاب وچ الیاس گھمن (بال ادب تے عادل صدیقی) تے حفیظ احمد باجوا (بالاں لئی ودھیا شاعری) دے لکھے ہوئے مضمون نیں۔

☆ جگنی
شاعر: افضالہ نورین
چھپن ورھا: 2004ء
پبلشرز: سچیت کتاب گھر، لاہور
کُل صفحے: 96
کُل نظماں: 70

دیباچہ احسان باجوہ نے (افضالہ نورین تے اوہدی شاعری) لکھیا اے۔

☆ جگنی کہندی اے
شاعر: مدثر پنوں
چھپن ورھا: 2005ء
پبلشرز: سانجھ پبلشرز، لاہور
کُل صفحے: 72
کُل نظماں: 50

☆ جنگل کوکاں
شاعر: حسین شاہد
چھپن ورھا: 1990ء
پبلشرز: عزیز پبلشرز، لاہور
کُل صفحے: 136
کُل نظماں: 61

کتاب وچ نظماں توں وکھ 6 غزلاں وی شامل نیں۔ دیباچہ ڈاکٹر طارق عزیز دا لکھیا ہویا اے۔

☆ جیون پلصراط
شاعر: تنویر ظہور
چھپن ورھا: 1993ء
پبلشرز: الحمد پبلی کیشنز، لاہور
کُل صفحے: 143
کُل نظماں: 61

کتاب وچ نظماں توں وکھ 3 غزلاں وی شامل نیں۔ کتاب دا دیباچہ ڈاکٹر اسلم رانا نے (کل، اَج تے بھلک دا شاعر) لکھیا اے۔ ڈاکٹر جاوید اقبال، شبنم شکیل، سید افضل حیدر، فخر زمان تے اقبال راہی ہوراں کتاب تے شاعر بارے اپنی اپنی رائے دتی اے۔

☆ جیون پینڈا
شاعر: ڈاکٹر مبارک بقاپوری
چھپن ورھا: 1987ء
پبلشرز: ادارہ پنجابی لکھاریاں، لاہور
گُل صفحے: 144
گُل نظماں: 56

کتاب وچ نظماں توں علاوہ 14 غزلاں وی شامل نیں۔ کتاب دا دیباچہ ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی ''راہی جیون پینڈے دا'' دے عنوان نال لکھیا۔ جدکہ فلیپ تنویر بخاری دا لکھیا ہویا اے۔

☆ جیون لنگھیا پیاں بھار
شاعر: تنویر ظہور
چھپن ورھا: 1999ء
پبلشرز: الرزاق پبلی کیشنز، لاہور
گُل صفحے: 128
گُل نظماں: 70

کتاب دا مُڈھ مُکھ تنویر ظہور نے (میں تے میریاں نظماں) آپوں لکھیا اے۔

☆ جھات فجر دی
شاعر: اکرم باجوہ
چھپن ورھا: 1999ء
پبلشرز: مرکزی پنجابی ادبی بورڈ، لاہور
گُل صفحے: 96
گُل نظماں: 46

فلیپ کلیم شہزاد تے راشد سندھو نے لکھے نیں۔

☆ جھاتی
شاعر: ڈاکٹر اظہر علی
چھپن ورھا: 2007ء
پبلشرز: سویل کتاب، ملتان
گُل صفحے: 96
گُل نظماں: 56

☆ جھوٹھے ماندری تے چن
شاعر: اختر ہاشمی
چھپن ورھا: 1974ء
پبلشرز: شاہ حسین بک سنٹر، لاہور
گُل صفحے: 80
گُل نظماں: 41

کتاب دے دیباچے ظہیر کاشمیری تے تنویر ظہور نے لکھے نیں۔

☆ جھوک رانجھن
شاعر: بابا سائیں محمد اکمل بھٹی
چھپن ورھا: 2009ء
پبلشرز: بابا سائیں فاؤنڈیشن، لاہور
گُل صفحے: 175
گُل نظماں: 62

کتاب دا دیباچہ خورشید کمال نے لکھیا اے۔ اخیر وچ مشکل لفظاں دی جانکاری دتی اے۔ جدکہ فلیپ عمارہ ارشد اویسی، بالی جی، شہزاد احمد بھٹی، محمد ارشد بیگ تے محمد اقبال نے لکھے نیں۔

☆ چادر زخماں دی
شاعر: اجمل وجیہہ
چھپن ورھا: 1979ء
پبلشرز: صوفی اکیڈمی، لاہور
گُل صفحے: 120
گُل نظماں: 67

کتاب وچ نظماں توں وکھ 21 غزلاں وی شامل نیں۔ دیباچہ عارف عبدالمتین نے (بھولپنے تے سیانف دے سنجوگ دی شاعری) لکھیا

اے۔ جدکہ فلیپ شریف کنجاہی، مرزا ادیب، ڈاکٹر وحید قریشی تے عذرا اصغر دے لکھے ہوئے نیں۔

☆ چار چُپ چیزاں

شاعر: منیر نیازی

چھپن ورھا: س ن

پبلشرز: پنجابی ادبی مرکز، لاہور

گُل صفحے: 44

گُل نظماں: 44

☆ چار چوفیرے

شاعر: ڈاکٹر سعید الفت

چھپن ورھا: 2005ء

پبلشرز: اکبر اکیڈمی، لاہور

گُل صفحے: 128

گُل نظماں: 54

کتاب وچ نظماں توں وکھ 11 غزلاں تے 4 گیت وی شامل نیں۔ دیباچہ بیرا جی نے (ماں بولی دا پیارا ڈاکٹر سعید الفت) لکھیا اے۔ جدکہ فلیپ پروفیسر ڈاکٹر محمد یونس احقر تے اعزاز احمد آذر نے لکھے نیں۔

☆ چاندی مڑھیے طاق

شاعر: زبیر احمد

چھپن ورھا: 1999ء

پبلشرز: جھوک پبلشرز، ملتان

گُل صفحے: 124

گُل نظماں: 94

☆ چانن تے ہنیرا

شاعر: جی۔ایم۔ چوہدری

چھپن ورھا: 2008ء

پبلشرز: سی پی آئی پبلی کیشنز، راولپنڈی

گُل صفحے: 169

گُل نظماں: 78

جی ایم چوہدری نے کتاب دے مُڈھ وچ اپنے تے اپنی کتاب بارے خود ای لکھیا اے۔

☆ چانن کتھے ہویا؟

شاعر: نیلما سرور

چھپن ورھا: 2002ء

پبلشرز: پلاک، لاہور

گُل صفحے: 104

گُل نظماں: 45

کتاب دیاں نظماں نوں گورمکھی رسم الخط وچ وی لکھیا گیا اے۔

☆ چُپ چپیتی شام

شاعر: راشد حسن رانا

چھپن ورھا: 1980ء

پبلشرز: سنگ میل پبلیکیشنز، لاہور

گُل صفحے: 120

گُل نظماں: 83

دیباچہ عارف عبدالمتین نے ''فطرت دا چاہیوان تے ترجمان'' دے ناں نال لکھیا اے۔

☆ چُپ دی واج

شاعر: بشیر احمد شاد

چھپن ورھا: 2009ء دوجی وار

پبلشرز: سچیت کتاب گھر، لاہور

گُل صفحے: 128

گُل نظماں: 81

نظماں توں وکھ 7 گیت وی شامل نیں۔ دیباچہ سلیم شہزاد نے ''چُپ دی واج'' دے عنوان نال لکھیا اے۔

☆ چُپ کھلوتے پانی

شاعر: سلمان سعید

چھپن ورھا: 1991ء

پبلشرز: الحمد پبلی کیشنز، لاہور

گُل صفحے: 128

گُل نظماں: 114

دیباچہ محمد صفدر میر نے ''جدید شاعری وچ تصوریت دی لہر'' دے ناں نال جدکہ فلیپ منیر نیازی نے لکھیا اے۔

☆ چڑیاں بول پیاں

شاعر: محمد رفیق چوہدری

چھپن ورھا: 1988ء

پبلشرز: فرینڈز پبلیکیشنز، لاہور

گُل صفحے: 96

گُل نظماں: 57

کتاب دا دیباچہ آغا اشرف نے لکھیا اے۔

☆ چلیے پتّاں نوں

شاعر: ڈاکٹر اعجاز احمد بھٹا

چھپن ورھا: 2008ء

پبلشرز: آرش پبلشرز، لاہور

گُل صفحے: 126

گُل نظماں: 96

کتاب دے مُڈھ وچ ڈاکٹر اعجاز احمد بھٹا نے (چونویں گل) دے عنوان نال دوستاں دا شکریہ ادا کیتا اے۔ جدکہ فلیپ معین نظامی نے لکھیا اے۔

☆ چماسے

شاعر: امین خیال

چھپن ورھا: 1990ء

پبلشرز: عثمان برادرز پبلشرز، لاہور

گُل صفحے: 128

گُل نظماں: 48

☆ چنتا

شاعر: محمد اکرم سعید

چھپن ورھا: 2011ء

پبلشرز: خیال فاؤنڈیشن، لاہور

گُل صفحے: 128

گُل نظماں: 73

کتاب وچ نظماں توں وکھ 12 غزلاں وی شامل نیں۔ فلیپ ناصر آغا، رفعت سعید تے خرم عباس ورک نے لکھے نیں۔

☆ چندن رُکھ تے ویہڑا

شاعر: نجم حسین سید

چھپن ورھا: 1968ء

پبلشرز: ادارہ پنجابی ادب، لاہور

گُل صفحے: 94

گُل نظماں: 42

☆ چیتے دی دیوار
طُفیل خلش

چھپن ورھا: 2004ء

پبلشرز: ادارہ پنجابی لکھاریاں، لاہور

گُل صفحے: 176

گُل نظماں: 94

دیباچے تنویر بخاری (طفیل خلش دی شاعری) تے ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد (تلخ حقیقتاں دا شاعر...... طفیل خلش) دے عنون نال لکھے نیں۔ جدکہ فلیپ ڈاکٹر محمد یونس احقر نے تحریر کیتا اے۔

☆ چھج تاریاں دا

شاعر: وزیر آغا

چھپن ورھا: 2000ء
پبلشرز: پنجابی پبلیکیشنز، لاہور
کُل صفحے: 63
کُل نظماں: 16

کتاب وچ نظماں توں وکھ 8 غزلاں وی شامل نیں۔ محمد جنید اکرم، احمد فراز تے شاہد شیدائی دی رائے شامل کیتی گئی اے۔

☆ چھیڑو ہتھ نہ مُرلی
شاعر: اشولال فقیر
چھپن ورھا: 2007ء دوجا پور
پبلشرز: سانجھ پبلیکیشنز، لاہور
کُل صفحے: 144
کُل نظماں: 125

اشولال نے آپوں "وساک، قصہ تے قصاولی" دے سرناویں ہیٹھ دیباچہ لکھیا اے۔

☆ حرفاں ہار پروئے
شاعر: حاتم بھٹی
چھپن ورھا: 1998ء
پبلشرز: الحمد پبلی کیشنز، لاہور
کُل صفحے: 176
کُل نظماں: 75

کتاب بارے نادر جاجوی، ریاض مجید تے اقبال شیدا نے تنقیدی رائے دتی اے۔ جدکہ فلیپ جمیل احمد پال، ڈاکٹر سید اختر حسین اختر تے افضل حسن رندھاوا نے لکھے نیں۔

☆ خاباں دی ٹیار
شاعر: بریگیڈیئر صفدر علی شاہ
چھپن ورھا: 2004ء
پبلشرز: روداد پبلی کیشنز، اسلام آباد
کُل صفحے: 119
کُل نظماں: 63

کتاب وچ نظماں توں وکھ 7 غزلاں تے کجھ ماہیے وی شامل نیں۔ ڈاکٹر انعام الحق جاوید تے یوسف حسن نے مضمون جدکہ فلیپ شریف کنجاہی، ڈاکٹر شہباز ملک تے ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد نے لکھے نیں۔

☆ درد بریتے بیڑیاں
شاعر: جہانگیر منظر
چھپن ورھا: 2011ء
پبلشرز: پنجابی مرکز، لاہور
کُل صفحے: 144
کُل نظماں: 59

کتاب وچ نظماں توں وکھ 2 کافیاں وی شامل نیں۔ ارشد نعیم (دکھ دے موسماں دا بوٹا) تے احسان باجوہ (جہانگیر منظر تے اوہدی شاعری) دو لکھتاں شامل نیں۔ جدکہ فلیپ میتم علی آغا نے لکھیا اے۔

☆ دسو کہنوں دساں
شاعر: رانی ملک
چھپن ورھا: 2003ء
پبلشرز: بزم فقیر پاکستان، لاہور
کُل صفحے: 112+144
کُل نظماں: 78

محمد جنید اکرم، ڈاکٹر محمد اجمل نیازی تے صدیق تاثیر نے رائے دتی اے۔ نظماں گورمکھی رسم الخط وچ وی دتیاں گیاں نیں۔

☆ دُکھاں بھرے ہتھ
شاعر: نسرین بھٹی

چھپن ورھا: 1991ء
پبلشرز: عزیز پبلشرز، لاہور
کُل صفحے: 142
کُل نظماں: 100

سلیم کاشر تے سلطان محمود آشفتہ نے بھرویاں راواں دتیاں نیں۔ جد کہ فلیپ تنویر ظہور نے لکھیا اے۔

☆ دُکھاں دا بالن
شاعر: اے غفار پاشا
چھپن ورھا: 1986ء
پبلشرز: غالب اکیڈمی، بورے والہ
کُل صفحے: 112
کُل نظماں: 41

کتاب بارے غفار پاشا، ممتاز احمد ممتاز، ڈاکٹر اسلم رانا، محمود غزنی، چوہدری محمد اسد اللہ بھون تے جمیل احمد عدیل نے رائے دتی اے۔ جد کہ فلیپ ڈاکٹر آغا سہیل، جیلانی کامران، تحسین فراقی، خواجہ افتخار، محمد خان اشرف، حسین سحر تے اقبال ارشد دے لکھے ہوئے نیں۔

☆ دُکھاں دی برسات
شاعر: مسعود چوہدری
چھپن ورھا: 2005ء
پبلشرز: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، لاہور
کُل صفحے: 176
کُل نظماں: 64

کتاب وچ نظماں توں وکھ کجھ بیت وی شامل نیں۔ دیباچہ ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد نے (ون سونے رنگاں دا شاعر......مسعود چوہدری) لکھیا اے۔ جد کہ فلیپ ڈاکٹر جگتار تے الیاس گھمن نے لکھے نیں۔

☆ دُکھ اولے
شاعر: اسلم شوق
چھپن ورھا: 2000ء
پبلشرز: ادارہ پنجابی لکھاریاں، لاہور
کُل صفحے: 128
کُل نظماں: 41

کتاب وچ نظماں توں وکھ 4 غزلاں وی شامل نیں۔ دیباچہ انور اداس نے (اسلم شوق دے ''دکھ اولے'') لکھیا اے۔ جد کہ بیرا جی دی رائے وی شامل اے۔

☆ دُکھ سانجھ
شاعر: ڈاکٹر محمد امین
چھپن ورھا: 2006ء
پبلشرز: البرکت پبلشرز، ملتان
کُل صفحے: 80
کُل نظماں: 42

حنیف چوہدری دی رائے (نیلا جگنو) تے رزاق شاہد دی رائے (ڈاکٹر محمد امین دی پنجابی شاعری) دے عنوان نال شامل اے۔ جد کہ فلیپ ڈاکٹر صلاح الدین حیدر نے لکھیا اے۔

☆ دل اِک دریا
شاعر: محمد اکرم سعید
چھپن ورھا: 1980ء
پبلشرز: خالد جاوید سلیمی چک نمبر 173 رسول پور جٹاں شیخوپورہ
کُل صفحے: 80
کُل نظماں: 50

کتاب دا دیباچہ سید محمد اسلام شاہ نے لکھیا

اے۔ اخیر وچ ناصر آغا نے رائے دتی اے۔
جدکہ فلیپ شہباز ملک نے لکھیا اے۔

☆ دل چڑیاں دا آہلنا
شاعر: عاصم بخاری
چھپن ورھا: 2008ء
پبلشرز: اظہار سنز، لاہور
کُل صفحے: 160
کُل نظماں: 68

نجم الحسن ضمیر، آفتاب اقبال، حسین شاد تے محمد جمیل خان ہوراں کتاب بارے رائے دتی اے۔ جدکہ فلیپ عاصم بخاری نے آپوں لکھیا اے۔

☆ دل دا شہر
شاعر: سید ناصر ہاشمی
چھپن ورھا: 1995ء
پبلشرز: غالب اکیڈمی، لاہور
کُل صفحے: 112
کُل نظماں: 72

اے غفار پاشا، راجا رسالو، ثروت محی الدین، حنیف صوفی، پروفیسر شوکت مغل، اورنگ زیب، پروفیسر رزاق شاہد تے نوید شہزاد ہوراں کتاب بارے رائے دتی اے۔

☆ دم دم نال دھمال
شاعر: خاقان حیدر غازی
چھپن ورھا: 2004ء
پبلشرز: اپنا ادارہ، لاہور
کُل صفحے: 87
کُل نظماں: 37

☆ دم یاد نہ کیتا
شاعر: زبیر احمد
چھپن ورھا: 1996ء
پبلشرز: رُت پبلیکیشنز، لاہور
کُل صفحے: 80
کُل نظماں: 57

☆ دُوجا ہتھ سوالی
شاعر: مظہر ترمذی
چھپن ورھا: 2004ء
پبلشرز: سچیت کتاب گھر، لاہور
کُل صفحے: 140
کُل نظماں: 31

کتاب وچ نظماں توں علاوہ پنج گیت وی شامل نیں۔ نظماں گورمکھی رسم الخط وچ وی دتیاں گئیاں نیں۔

☆ دوجی اکھ
شاعر: شہزاد قیصر
چھپن ورھا: 1985ء
پبلشرز: کاروان ادب، ملتان
کُل صفحے: 184
کُل نظماں: 142

☆ دوگھٹ پانی
شاعر: نور زمان ناوک
چھپن ورھا: 1984ء
پبلشرز: اثبات پبلی کیشنز، راولپنڈی
کُل صفحے: 96
کُل نظماں: 82

کتاب دے اخیر وچ طارق بشیر نے رائے دتی اے۔ جدکہ فلیپ جمیل ملک نے لکھیا اے۔

☆ دُھپ چھاں
شاعر: اقبال زخمی

چھپن ورھا: 1975ء
پبلشرز: ادارہ پنجابی لکھاریاں، لاہور
کُل صفحے: 96
کُل نظماں: 37

فقیر قادری، خلیل آتش تے آسی خانپوری نے کتاب دے فلیپ لکھے نیں۔

☆ دُھخدا شہر
شاعر: اے شاہ
چھپن ورھا: 1970ء
پبلشرز: سیک پبلشرز، کراچی
کُل صفحے: 49
کُل نظماں: 29

کتاب دا دیباچہ شفیع عقیل نے ''سر لیکھ'' دے سرناویں ہیٹھ لکھیا اے۔

☆ دھخدی سویر
شاعر: مظہر چوہدری
چھپن ورھا: 2002ء
پبلشرز: ادارہ ''لوک ادب''، گجرات
کُل صفحے: 100
کُل نظماں: 79

کتاب دا دیباچہ زاہد حسن نے لکھیا اے۔

☆ دھرتی اکھر تے خوشبو
شاعر: ایم۔اے آزاد کھوکھر
چھپن ورھا: 2001ء
پبلشرز: مرکزی پنجابی ادبی بورڈ، جھنگ
کُل صفحے: 142
کُل نظماں: 86

کتاب دا دیباچہ ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد نے لکھیا اے۔جد کہ فلیپ الحاج سرفراز کھوکھر تے الحاج ماجد جہانگیر نے لکھے نیں۔

☆ دھرتی میرا مان
شاعر: محمد اقبال نجمی
چھپن ورھا: 1986ء
پبلشرز: فروغ ادب اکادمی، گوجرانوالہ
کُل صفحے: 96
کُل نظماں: 48

کتاب دا فلیپ اصغر سودائی، رؤف شیخ تے اقبال صلاح الدین دے لکھے ہوئے نیں۔

☆ دُھکھدا جنگل
شاعر: سرجیت پاتر
چھپن ورھا: 1998ء
پبلشرز: اپنا اکیڈمی آف پنجاب، امریکہ
کُل صفحے: 128
کُل نظماں: 64

کتاب وچ نظماں توں وکھ اک گیت وی شامل اے۔

☆ دیس نِکالا
شاعر: مسعود منور
چھپن ورھا: 1992ء
پبلشرز: پاکستان بکس اینڈ لٹریری ساؤنڈز، لاہور
کُل صفحے: 125
کُل نظماں: 67

کتاب وچ نظماں توں وکھ اک غزل تے 7 گیت وی شامل نیں۔جد کہ فلیپ شفقت تنویر مرزا تے ظفر اقبال نے لکھے نیں۔

☆ دیوے تھلے
شاعر: ڈاکٹر فقیر محمد فقیر
چھپن ورھا: 1997ء

پبلشرز:　بزم فقیر، لاہور
کُل صفحے:　160
کُل نظماں:　70
کتاب دا دیباچہ محمد علاؤ الدین صدیقی نے ''دیوے تھلے'' دے سرناویں ہیٹھ لکھیا اے۔

☆　ڈونگھے پانیاں دی چُپ
شاعر:　غلام مصطفٰی بسمل
چھپن ورھا:　س ن
پبلشرز:　عثمان برادرز، لاہور
کُل صفحے:　127
کُل نظماں:　90

☆　ذرے وچ خدائی
شاعر:　سہیلہ
چھپن ورھا:　(س۔ن)
پبلشرز:　سچیت پبلیکیشنز، لاہور
کُل صفحے:　88
کُل نظماں:　54
کتاب وچ نظماں توں وکھ اک گیت تے 9 غزلاں وی شامل نیں۔ امجد پرویز ساحل، جارج چغتائی تے روبینہ ناصر احمد نے کتاب بارے اپنی رائے دتی اے۔

☆　راتاں عمر سزاواں
شاعر:　شفیق قریشی
چھپن ورھا:　1977ء
پبلشرز:　ادارہ لوک ادب گجرات
کُل صفحے:　64
کُل نظماں:　42
دیباچہ شریف کنجاہی ہوراں تعارف دے ناں نال لکھیا اے۔

☆　راتاں ہنیریاں
شاعر:　اے شاد
چھپن ورھا:　1965ء
پبلشرز:　مکتبہ پنجابی ادب، لاہور
کُل صفحے:　64
کُل نظماں:　44
کتاب دا دیباچہ نور کاشمیری نے ''پہلی گل'' دے عنوان ہیٹھ لکھیا اے۔

☆　رات سمندر کھیڈ
شاعر:　محمود اعوان
چھپن ورھا:　2001ء
پبلشرز:　کتھا، لاہور
کُل صفحے:　88
کُل نظماں:　70

☆　رات کلیہنی
شاعر:　حبیب جالب
چھپن ورھا:　2001ء
پبلشرز:　جالب پبلی کیشنز، کراچی
کُل صفحے:　127
کُل نظماں:　25
کتاب وچ نظماں توں وکھ 18 فلمی گیت وی شامل نیں۔ حبیب جالب دے والد صوفی عنایت اللہ دا مضمون (میرا بیٹا میرا حبیب) شامل اے۔ جدکہ فلیپ شفیع عقیل نے لکھیا اے۔

☆　راوی کنڈے چانی رات
شاعر:　عدل منہاس لاہوری
چھپن ورھا:　2009ء
پبلشرز:　اکبر فاؤنڈیشن، لاہور
کُل صفحے:　176

گُل نظماں: 50

کتاب دا دیباچہ بیرا جی نے (اخلاقی، قومی، معاشرتی رویاں تے روائتی قدراں دا علمبردار) لکھیا اے۔

☆ راہواں وچ چھاواں

شاعر: عبدالکریم منظر

چھپن ورھا: 2007ء

پبلشرز: مثال پبلشرز،فیصل آباد

گُل صفحے: 152

گُل نظماں: 47

کتاب وچ نظماں توں وکھ اک غزل وی شامل اے۔ ڈاکٹر محمد ریاض شاہد، ریاض احمد قادری تے محمد ایوب نے رائے دتی اے۔جد کہ فلیپ نعیم فیروز نویم نے لکھیا اے۔

☆ رب راکھا

شاعر: خادم چشتی

چھپن ورھا: 1996ء

پبلشرز: عمیر پبلشرز،لاہور

گُل صفحے: 144

گُل نظماں: 48

کتاب وچ نظماں توں وکھ 4 گیت تے 11 غزلاں وی شامل نیں۔کتاب دا دیباچہ پروفیسر یاسمین برکت نے لکھیا اے۔ کتاب دے اخیر وچ فرہنگ دتی گئی اے۔

☆ رُت اساں دی ہانی

شاعر: زاہد حسن

چھپن ورھا: 2010ء

پبلشرز: سانجھ پبلیکیشنز،لاہور

گُل صفحے: 112

گُل نظماں: 55

کتاب دے دیباچے وجاہت مسعود (ہوندا دا لیکھا) تے غلام حسین ساجد نے (برہوں سرخصمانہ) لکھے نیں۔

☆ رُت دے چار سفر

شاعر: افضل احسن رندھاوا

چھپن ورھا: 1975ء

پبلشرز: اندازے پبلیکیشنز، لاہور

گُل صفحے: 96

گُل نظماں: 26

فیض احمد فیض نے ”افضل احسن دی شاعری“ تے منیر نیازی نے ”لہو دی لو“ دے عنوان نال دیباچے لکھے نیں۔اخیر وچ 6 غزلاں وی شامل نیں۔

☆ رُت دے کم

شاعر: نجم حسین سید

چھپن ورھا: 1976ء

پبلشرز: رُت لیکھا، لاہور

گُل صفحے: 61

گُل نظماں: 19

کتاب وچ 7 گاؤن وی شامل نیں۔

☆ رڑے دا دُکھ

شاعر: علی اعجاز

چھپن ورھا: 2010ء

پبلشرز: پنجابی مرکز،لاہور

گُل صفحے: 112

گُل نظماں: 60

کتاب وچ اک کافی وی شامل اے۔کتاب دا دیباچہ احد سلیم نے لکھیا اے۔جد کہ فلیپ فخر زمان، انجم سلیمی، ڈاکٹر ریاض مجید، احمد شہباز

خاور، ڈاکٹر محمد رفیق تے عباد نبیل شاد نے لکھے نیں۔

☆ رستہ دسن والے تارے

شاعر: منیر نیازی

چھپن ورھا: 1996ء

پبلشرز: گورا پبلشرز، لاہور

کُل صفحے: 84

کُل نظماں: 52

کتاب وچ نظماں توں علاوہ حمد، نعت، 9غزلاں، 4چومصرعے تے 2ماہیے وی شامل نیں۔

☆ رکڑ رڑے تندور

شاعر: نادر جاجوی

چھپن ورھا: 1986ء

پبلشرز: اپنا ادارہ، فیصل آباد

کُل صفحے: 112

کُل نظماں: 93

کتاب دا فلیپ غلام یعقوب انور، شمشیر سنگھ اشوک تے افضل احسن رندھاوا دے لکھے ہوئے نیں۔

☆ رنگ لہراں رشنائی

شاعر: نادم عصری

چھپن ورھا: 1983ء

پبلشرز: گوشئہ ادب، لاہور

کُل صفحے: 128

کُل نظماں: 101

☆ رتجھاں

شاعر: نور ملک

چھپن ورھا: 1986ء

پبلشرز: پاک پنجاب، فیصل آباد

کُل صفحے: 95

کُل نظماں: 18

کتاب وچ شوق عرفانی، اختر سدیدی، کوثر صدیقی، فراز صدیقی، خالد عزیز، زوبیہ وفا تے محمد حسن جوہر جالندھری دے لکھے لیکھ شامل نیں۔ کتاب دے اخیر وچ محمد خالد شاکر، ڈاکٹر محمد اقبال، اقبال شیدا، نور ملک تے احمد شہباز خاور نے کتاب بارے رائے دتی اے۔

☆ زوال دی گھڑی

شاعر: فخر زمان

چھپن ورھا: 2000ء

پبلشرز: کلاسیک، لاہور

کُل صفحے: 157

کُل نظماں: 87

کتاب وچ نظماں توں وکھ 7غزلاں وی شامل نیں۔

☆ زیتون دی پتی

شاعر: نذیر قیصر

چھپن ورھا: 1975ء

پبلشرز: مکتبہ جدید پریس، لاہور

کُل صفحے: 80

کُل نظماں: 49

کتاب دا دیباچہ امرتا پریتم نے لکھیا اے۔

☆ ساڈا کیہ بنے گا

شاعر: زاہد امیر

چھپن ورھا: 1994ء

پبلشرز: گورا پبلشرز، لاہور

کُل صفحے: 136

کُل نظماں: 63

☆ ساڈے سمیاں دا پنجاب

شاعر: رنجیت سنگھ رانا

چھپن ورھا: 2001ء

پبلشرز: پنجابی چھلاں، لاہور

کُل صفحے: 160

کُل نظماں: 13

کتاب دا دیباچہ سید سبط الحسن ضیغم نے (مکھ بند) لکھیا اے۔ کتاب دیاں نظماں لمیریاں نیں۔

☆ سانجھا روگ

شاعر: سید زمان شیرازی

چھپن ورھا: 1999ء

پبلشرز: سرنیاعدن پریس، شیخوپورہ

کُل صفحے: 157

کُل نظماں: 66

کتاب بارے ابوبکر ازہر تے لطیف عابد دے لیکھ چاپن تے شاہ ہوراں دی شاعری شامل نیں۔

☆ سانجھ دکھاں دی

شاعر: مسعود چوہدری

چھپن ورھا: 2006ء

پبلشرز: پنجابی مرکز، لاہور

کُل صفحے: 144

کُل نظماں: 82

کتاب دا دیباچہ ڈاکٹر ٹی۔ ملھی نے (اپنیاں تے پرائیاں پیڑاں دا بھوگی۔۔۔مسعود چوہدری) لکھیا اے۔ جدکہ فلیپ امین خیال تے محمد اکرم سعید نے لکھے نیں۔

☆ سانجھیاں پیڑاں

شاعر: سعید جعفری

چھپن ورھا: 1983ء

پبلشرز: مجلس اردو، لاہور

کُل صفحے: 128

کُل نظماں: 20

کتاب دے مُڈھ وچ حفیظ تائب (پہلی جھات) تے عارف عبدالمتین سعید جعفری بارے تفصیلی رائے دتی اے۔ جدکہ فلیپ شریف کنجاہی نے لکھیا اے۔

☆ سانجھے دُکھ

شاعر: میاں بشیر احمد بشیر

چھپن ورھا: 2003ء

پبلشرز: فرنیڈز ہاؤس، لاہور

کُل صفحے: 192

کُل نظماں: 111

کتاب وچ نظماں توں وکھ کجھ دوہڑے وی موجود نیں۔ جدکہ محمد جنید اکرم، زاہد حسن، انیس احمد تے محمد شفیع شاہین دی رائے شامل اے۔

☆ ساون سُفنے

شاعر: اسلم رانا

چھپن ورھا: 1990ء

پبلشرز: پولیمیر پبلیکیشنز، لاہور

کُل صفحے: 152

کُل نظماں: 84

کتاب وچ نظماں توں علاوہ 3 کافیاں وی شامل نیں۔ دیباچہ ریاض احمد نے ''اسلم دی شاعری'' دے سرناویں ہیٹھ لکھیا اے۔

☆ ساویاں لگراں

شاعر: سعید الفت

چھپن ورھا: 1975ء

پبلشرز: مکتبہ نعمانیہ، گوجرانوالہ

کُل صفحے: 112

کُل نظماں: 12 (لمیریاں نظماں)

کتاب دا دیباچہ عبدالرحمٰن عاجز مالیرکوٹلوی نے لکھیا اے۔

☆ ساوے پتر

شاعر: پروفیسر موہن سنگھ

چھپن ورھا: 1979ء

پبلشرز: ماہنامہ پنجابی لاہور

کُل صفحے: 144

کُل نظماں: 40

دیباچہ تیجا سنگھ نے ''جان پچھان'' لکھیا اے۔

☆ ساہ لیندے کھنڈر

شاعر: مظہر جعفری

چھپن ورھا: 1994ء

پبلشرز: الحمد پبلی کیشنز، لاہور

کُل صفحے: 88

کُل نظماں: 52

کتاب وچ نظماں توں وکھ اک کافی وی شامل اے۔ شفقت تنویر مرزا تے انور اداس دے تنقیدی لیکھ شامل نیں۔ جد کہ فلیپ شہزاد قیصر نے لکھیا اے۔

☆ سبھے میرے اپنے روپ

شاعر: منیر احمد شیخ

چھپن ورھا: 1991ء

پبلشرز: سنگ میل پبلی کیشنز، لاہور

کُل صفحے: 92

کُل نظماں: 30

شاعر نے اک لیکھ اپنے تے اپنی کتاب بارے ''لوہا کُٹن والے'' دے سرناویں ہیٹھ لکھیا اے۔ اخیر وچ ڈاکٹر انعام الحق جاوید نے ''تیجے دھڑے دا شاعر: لو تے خوشبو دا پرچارک'' دے عنوان نال بھرواں مضمون لکھیا اے۔

☆ ستاراں دن

شاعر: ڈاکٹر فقیر محمد فقیر

چھپن ورھا: 1990ء

پبلشرز: اوریئنٹ پبلشرز، لاہور

کُل صفحے: 160

کُل نظماں: 48

کتاب دا ''حرف تشکر'' محمد جنید اکرم نے لکھیا اے۔ ''جان پچھان'' میجر شجاع الدین بٹ نے لکھی۔ حفیظ تائب نے ''ڈاکٹر فقیر محمد فقیر تے اوہناں دی تصنیف ستاراں دن'' تے ڈاکٹر وحید قریشی نے ''ڈاکٹر فقیر دیاں جنگی نظماں'' دے عنوان نال لیکھ لکھے نیں۔ اخیر وچ محمد جنید اکرم نے ''بابائے پنجابی ڈاکٹر فقیر محمد فقیر'' دے عنوان نال اپنا اک بھرواں مضمون شامل کیتا اے۔

☆ سجرا سورج

شاعر: حکیم ناصر

چھپن ورھا: س ن

پبلشرز: ادارہ پنجابی زبان، لاہور

کُل صفحے: 272

کُل نظماں: 45

شرقی بن شائق دی ''تقریظ'' تے آغا شورش کاشمیری دا دیباچہ ''خیر مقدم'' دے عنوان نال شامل اے۔

☆ سجری سویر (بالاں لئی)

شاعر: محمد شریف انجم

چھپن ورھا: 1994ء
پبلشرز: رین بوایڈورٹائزر،قصور
کُل صفحے: 144
کُل نظماں: 65
الیاس گھمن (بالاں لئی"سجری سویر")
تے منورغنی(شریف انجم یاں ورڈز ورتھ؟) دے
لیکھ شامل نیں۔ جدکہ فلیپ ڈاکٹر شہباز ملک نے
لکھیا اے۔
☆ سجرے حرف
شاعر: سلمان سعید
چھپن ورھا: 1981ء
پبلشرز: شہنام ادب اکیڈمی، لاہور
کُل صفحے: 120
کُل نظماں: 95
منیر نیازی تے اشفاق احمد دے تاثرات
شامل نیں۔
☆ سجناں گھنڈ اُٹھا
(بشمول وناں دی ٹھنڈی چھاں)
شاعر: ایم ڈی طاہر
چھپن ورھا: (س ن)
پبلشرز: 13فین روڈ لاہور
کُل صفحے: 464
کُل نظماں: 221
کتاب وچ 2 کتاباں نوں کٹھیاں کرکے
چھاپے چاڑھیا گیا اے۔
☆ سچے اکھراں دی لڑی
شاعر: اسحاق ایم سندھو صدف
چھپن ورھا: 2001ء
پبلشرز: سنیاسی پبلی کیشنز،لاہور

کُل صفحے: 127
کُل نظماں: 59
کتاب وچ نظماں توں وکھ کجھ
چومصرعے وی شامل نیں۔
☆ سُچے موتی
شاعر: محمد اقبال نجمی
چھپن ورھا: 1988ء
پبلشرز: فروغ ادب اکادمی، گوجرانوالہ
کُل صفحے: 64
کُل نظماں: 20
☆ سرسوتی توں راوی تائیں
شاعر: غلام حسین ساجد
چھپن ورھا: 2007ء
پبلشرز: سانجھ پبلشرز،لاہور
کُل صفحے: 141
کُل نظماں: 72
☆ سرکارا ما
شاعر: بابا نجمی
چھپن ورھا: 2010ء
پبلشرز: سانجھ پبلشرز،لاہور
کُل صفحے: 168
کُل نظماں: 60
کتاب دا دیباچہ محمد مسعود خالد"بابا نجمی دی
شاعری وچ لوک جیون" شامل اے۔
☆ سفر دی رات
شاعر: منیر نیازی
چھپن ورھا: 1987ء
پبلشرز: رابعہ بک ہاؤس، لاہور
کُل صفحے: 80

گُل نظماں: 40

کتاب دا دیباچہ ''پہلا پڑا'' دے ناں نال لکھیا گیا اے۔ لکھن والے دا ناں موجود نہیں۔ اخیر وچ کتاب بارے ڈاکٹر سہیل احمد خاں دی رائے دِتی گئی اے۔

☆ سفر دے دشمن
شاعر: شکیل احمد طاہری
چھپن ورھا: 1993ء
پبلشرز: اقبال نگر، ٹوبہ ٹیک سنگھ
گُل صفحے: 80
گُل نظماں: 37

شروع وچ ارشاد گرامی تے ڈاکٹر اجمل نیازی دیاں تحریراں شامل نیں۔ جدکہ فلیپ اشفاق احمد، ریاض مجید تے منیر نیازی دے لکھے ہوئے نیں۔

☆ سکے پتر
شاعر: صفی صفدر
چھپن ورھا: 1970ء
پبلشرز: ویسٹ پاک پبلشنگ کمپنی، لاہور
گُل صفحے: 62
گُل نظماں: 30

دیباچہ صوفی تبسم نے لکھیا اے۔

☆ سُکھے اتھرو
شاعر: انجم سلیمی
چھپن ورھا: 1982ء
پبلشرز: قرطاس، فیصل آباد
گُل صفحے: 96
گُل نظماں: 73

کتاب وچ نظماں توں علاوہ 4 غزلاں وی شامل نیں۔

☆ سمے دا بھار
شاعر: محمد اقبال نجمی
چھپن ورھا: 1998ء
پبلشرز: فروغ ادب اکادمی، گوجرانوالہ
گُل صفحے: 80
گُل نظماں: 115

☆ سنگھنی چھاں
شاعر: عبدالقدوس کیفی
چھپن ورھا: 2003ء
پبلشرز: ادارہ ترسیل پبلی کیشنز، لاہور
گُل صفحے: 128
گُل نظماں: 111

کتاب وچ نظماں توں وکھ 9 غزلاں، 5 کافیاں تے 8 گیت وی شامل نیں۔

☆ سوچ اُڈاری
شاعر: عاصم بخاری
چھپن ورھا: 2005ء
پبلشرز: اظہار سنز، لاہور
گُل صفحے: 160
گُل نظماں: 85

فخر زمان، سید محمد اسلام شاہ، حسین شاد، آفتاب اقبال تے پروفیسر ڈاکٹر شیخ محمد اقبال نے عاصم بخاری دی شاعری بارے رائے دِتی اے۔

☆ سوچاں دیاں صُورتاں
شاعر: شگفتہ نازلی
چھپن ورھا: 1999ء
پبلشرز: پلاک، لاہور

کُل صفحے: 128
کُل نظماں: 80

کتاب بارے راجا رسالو، ڈاکٹر سید اختر حسین اختر، ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد، قاصی جاوید تے کنول مشتاق دی رائے شامل اے۔

☆ سوچاں وچ جہان
شاعر: بابا نجمی
چھپن ورھا: 1995ء
پبلشرز: ادارہ پنجاب سویر، کراچی
کُل صفحے: 208
کُل نظماں: 95

کتاب دا دیباچہ افضل توصیف نے ''میری شاعری مسئلے وی حل کردی اے'' دے عنوان ہیٹھ لکھیا اے جد کہ فلیپ ڈاکٹر طارق عزیز تے زاہد حنا دے لکھے ہوئے نیں۔

☆ سوچ دیاں تنداں
شاعر: فیض احمد شمس
چھپن ورھا: 1993ء
پبلشرز: فریدہ آرٹ پریس، لاہور
کُل صفحے: 131
کُل نظماں: 43

کتاب وچ نظماں توں وکھ 7 غزلاں تے 3 رباعیاں وی شامل نیں۔ دیباچہ اشفاق احمد نے لکھیا اے تے اخیر وچ فرہنگ دتی گئی اے۔

☆ سورج وچ سمندر
شاعر: ڈاکٹر جگتار
چھپن ورھا: 2001ء
پبلشرز: پکھیرو پبلشرز، لاہور
کُل صفحے: 112
کُل نظماں: 45

شریف کنجاہی ہوراں دی شاعر تے اوہدی شاعری بارے رائے (جگتار نی شاعر) دے عنوان نال تے افضل توصیف دا تاثر (سورج وچ سمندر دیاں نظماں) شامل نیں۔

☆ سُولاں تے تریل
شاعر: کرامت علی بھٹی
چھپن ورھا: 1999ء
پبلشرز: زاویہ، لاہور
کُل صفحے: 112
کُل نظماں: 66

کتاب وچ نظماں توں وکھ 10 غزلاں وی شامل نیں۔ عباس اطہر، ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد، انوراداس تے محمد اسلم سعیدی نے رائے دتی اے۔ اخیر وچ فرہنگ وی دتی گئی اے۔

☆ سُولی اُتے ٹنگی رات
شاعر: ثمینہ رفعت
چھپن ورھا: 2012ء
پبلشرز: ملٹی میڈیا افیئرز، لاہور
کُل صفحے: 96
کُل نظماں: 49

کتاب وچ نظماں توں وکھ 10 غزلاں وی شامل نیں۔ دیباچہ ڈاکٹر سعادت علی ثاقب نے (ثمینہ رفعت، گُرلاندی ہوئی کونج) جد کہ فلیپ ڈاکٹر ناہید شاہد تے ڈاکٹر محمد ریاض شاہد نے لکھے نیں۔

☆ سونہاں لیندی اکھ
شاعر: ماجد صدیقی
چھپن ورھا: 1966ء

پبلشرز: اپنا ادارہ، راولپنڈی
کُل صفحے: 80
کُل نظماں: 33
کتاب دا فلیپ منو بھائی نے لکھیا اے۔

☆ سوہنی دھرتی
شاعر: تنویر بخاری
چھپن ورھا: 1983ء
پبلشرز: پنجابی کلچر سنٹر، گوجرانوالہ
کُل صفحے: 283
کُل نظماں: 145
کتاب وچ نظماں توں وکھ اک سی حرفی وی شامل اے۔

☆ سوہنی رُت پنجاب دی
شاعر: اسماعیل قلندر
چھپن ورھا: 2000ء
پبلشرز: مقصود پبلشرز، لاہور
کُل صفحے: 120
کُل نظماں: 27
کتاب وچ نظماں توں علاوہ حمد، نعت وی شامل اے۔ شفقت تنویر مرزا، راجا رسالو، سکندر سہراب میو تے محمد انور قمر شرقپوری دی رائے وی موجود اے۔

☆ سویرے دی تاہنگھ
شاعر: زاہدہ صدیقی
چھپن ورھا: 1992ء
پبلشرز: صدیقی پبلیکیشنز، لاہور
کُل صفحے: 160
کُل نظماں: 102
کتاب وچ نظماں توں وکھ 2 غزلاں وی شامل نیں۔ شفقت تنویر مرزا تے راجا رسالو دے تنقیدی لیکھ شامل نیں۔

☆ سیک سنہرے
شاعر: ثروت محی الدین
چھپن ورھا: 1998ء
پبلشرز: فیروز سنز لمیٹڈ، لاہور
کُل صفحے: 132
کُل نظماں: 55

☆ شکرانہ
شاعر: محمد اقبال نجمی
چھپن ورھا: 1993ء
پبلشرز: فروغ ادب اکادمی، گوجرانوالہ
کُل صفحے: 64
کُل نظماں: 109
کتاب دا دیباچہ صاحبزادہ بشیر کمال عباسی نے ''شکرانہ'' جدکہ فلیپ سجاد مرزا نے انگریزی وچ لکھیا اے۔

☆ شیش محل دی وار
شاعر: نجم حسین سید
چھپن ورھا: 1993ء
پبلشرز: اُدم پبلشرز، لاہور
کُل صفحے: 70
کُل نظماں: 32
کتاب وچ 32 نظماں تے 4 گاوَن شامل نیں۔

☆ شیشہ اک لشکارے دو
شاعر: افضل احسن رندھاوا
چھپن ورھا: 1966ء
پبلشرز: اپنا ادارہ، چکوال

گُل صفحے: 80

گُل نظماں: 51

کتاب دے مُڈھ وچ شاعر دا لیکھ شامل اے۔ جدکہ عائشہ رندھاوا نے ''افضل احسن تے پنجابی شاعری'' دے عنوان نال دیباچہ لکھیا اے۔

☆ صدائے فقیر

شاعر: ڈاکٹر فقیر محمد فقیر

چھپن ورھا: چوتھی وار 2007ء

پبلشرز: بزم فقیر پاکستان، لاہور

گُل صفحے: 118

گُل نظماں: 39

مُڈھ وچ محمد جنید اکرم نے ''بسم اللہ'' تے ''تقریظ'' دے عنوان نال اپنی رائے دتی اے۔ دیباچہ محمد افضل خاں نے ''مُکھ بندھ'' دے عنوان نال لکھیا اے۔

☆ ظہیر احمد شفیق لئی نظماں

شاعر: ڈاکٹر نوید شہزاد

چھپن ورھا: 2007ء

پبلشرز: مقصود پبلشرز، لاہور

گُل صفحے: 112

گُل نظماں: 45

کتاب دا دیباچہ ڈاکٹر نبیلہ رحمٰن نے (بلا عنوان) دے عنوان نال لکھیا۔ اخیر وچ ڈاکٹر یونس احقر، خالد ہمایوں، ڈاکٹر محمد امین، کلیم شہزاد، کاجل کانپوری، ڈاکٹر اشفاق ورک، سعادت علی ثاقب، ارشد اقبال ارشد تے مرزا نوید منور بیگ دی رائے اے۔ جدکہ فلیپ پروفیسر ڈاکٹر خواجہ محمد زکریا تے پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد دے لکھے ہوئے نیں۔

☆ عام دناں دے ناں

شاعر: نجم حسین سید

چھپن ورھا: 1994ء

پبلشرز: اُدم پبلشرز، لاہور

گُل صفحے: 81

گُل نظماں: 26

☆ عشق تے روٹی

شاعر: حسین شاہد

چھپن ورھا: 1979ء

پبلشرز: مکتبہ فنون، لاہور

گُل صفحے: 120

گُل نظماں: 35

کتاب وچ نظماں توں وکھ 12 غزلاں وی شامل نیں۔ جدکہ فلیپ احمد ندیم قاسمی نے لکھیا اے۔

☆ فنشنگ لائن

شاعر: ڈاکٹر نوید شہزاد

چھپن ورھا: 2013ء

پبلشرز: شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج، لاہور

گُل صفحے: 200

گُل نظماں: 37

مُڈھلی گل پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد تے دیباچہ ڈاکٹر ضیاء الحسن نے جدکہ فلیپ پروفیسر ڈاکٹر محمد فخر الحق نوری نے لکھیا اے۔

☆ قدراں

شاعر: محمد سلیم مرزا

چھپن ورھا: 2001ء

پبلشرز: بیلا پبلی کیشنز، اسلام آباد

گُل صفحے: 176
گُل نظماں: 83
کتاب بارے رشید نثار،مقصود الٰہی شیخ، سید عاشور کاظمی تے جاوید احمد دی رائے شامل اے۔ جد کہ فلیپ پروفیسر نثار ترابی نے لکھیا اے۔

☆ کالی رات دے گھنگرو
شاعر: عرش صدیقی
چھپن ورھا: 1991ء
پبلشرز: تکوین پبلیکیشنز، ملتان
گُل صفحے: 80
گُل نظماں: 15
کتاب وچ نظماں توں وکھ 6 گیت وی شامل نیں۔

☆ کاں بنیرے سُکن
شاعر: سلیم شہزاد
چھپن ورھا: 2005ء
پبلشرز: سچیت کتاب گھر، لاہور
گُل صفحے: 283
گُل نظماں: 81
غلام حسین ساجد، نسرین انجم بھٹی تے اظہر جاوید نے کتاب بارے رائے دتی اے۔

☆ کایا کاگد
شاعر: مظہر ترمذی
چھپن ورھا: 1998ء
پبلشرز: اُدم پبلشرز، لاہور
گُل صفحے: 157
گُل نظماں: 112
کتاب دا فلیپ نادر علی نے لکھیا اے۔

☆ کچ دے محل
شاعر: محمد شریف انجم
چھپن ورھا: 2003ء
پبلشرز: بزم فقیر پاکستان، لاہور
گُل صفحے: 127
گُل نظماں: 43
دیباچہ محمد جنید اکرم (بسم اللہ) نے لکھیا اے۔

☆ کچے گھڑے
شاعر: باقی صدیقی
چھپن ورھا: 1967ء
پبلشرز: مجلس شاہ حسین، لاہور
گُل صفحے: 99
گُل نظماں: 43
مڈھ وچ کتاب بارے رائے منصب علی خان نے ''اک دو گلاں'' دے سرناویں ہیٹھ دتی اے۔ دیباچہ منیر احمد شیخ نے '' چھیویں حس دی شاعری'' دے عنوان نال لکھیا اے۔

☆ کرب قبیلہ
شاعر: اقبال صلاح الدین
چھپن ورھا: 1986ء
پبلشرز: ادب خیمہ، نصیر پور، اوکاڑا
گُل صفحے: 88
گُل نظماں: 1
کتاب وچ اک حمد، اک نعت تے اک لمیری نظم ''کرب قبیلہ'' دتی گئی اے۔ ذوالفقار احمد تابش تے جیلانی کامران دی رائے شامل اے۔ جد کہ فلیپ پروفیسر امجد علی شاکر تے ڈاکٹر اسلم رانا دے لکھے ہوئے نیں۔ اخیر وچ فرہنگ وی دتی گئی اے۔

☆ کرلے

شاعر: ریاض راجی

چھپن ورھا: 1978ء

پبلشرز: پنجند اکیڈمی، لاہور

کُل صفحے: 104

کُل نظماں: 49

دیباچہ کلیم شہزاد نے ''سبھ دا شاعر'' دے سرناویں ہیٹھ لکھیا اے۔ شاعر نے ''کجھ کرلیاں بارے'' دے عنوان نال اپنی شاعری دے علامتی نظام دی دس پائی اے۔

☆ ککر تھلے دھپ

شاعر: ڈاکٹر انعام الحق جاوید

چھپن ورھا: 2001ء

پبلشرز: نواب سنز پبلی کیشنز، راولپنڈی

کُل صفحے: 192

کُل نظماں: 271

کتاب وچ نظماں توں وکھ غزلاں وی شامل نیں۔ دیباچہ ڈاکٹر محمد بشیر گورایا جدکہ فلیپ ارشد ملک، ڈاکٹر ریاض مجید تے شریف کنجاہی دے لکھے ہوئے نیں۔

☆ ککر کنڈیالی

شاعر: اقبال صلاح الدین

چھپن ورھا: 1977ء

پبلشرز: عزیز پبلشرز، لاہور

کُل صفحے: 112

کُل نظماں: 43

کتاب وچ نظماں توں علاوہ حمد، نعت تے 3 کافیاں وی شامل نیں۔ فلیپ پروفیسر عارف عبدالمتین، بشیر منذر، پروفیسر سمیع اللہ قریشی تے پروفیسر عبدالجبار شاکر نے لکھے نیں۔

☆ ککھ دا شوق

شاعر: اسماعیل بھٹی

چھپن ورھا: 1989ء

پبلشرز: نیوڈائریکشنز پبلیکیشنز، لاہور

کُل صفحے: 80

کُل نظماں: 45

کتاب وچ نظماں توں علاوہ نعت تے 5 غزلاں وی شامل نیں۔ کتاب دا فلیپ منیر نیازی تے جیلانی کامران دے لکھے ہوئے نیں۔

☆ کلا رکھ

شاعر: بشیر منذر

چھپن ورھا: 1969ء

پبلشرز: شعاع ادب، لاہور

کُل صفحے: 80

کُل نظماں: 29

کتاب دا دیباچہ حفیظ تائب نے ''جان پچھان'' دے سرناویں ہیٹھ لکھیا اے۔ جدکہ فلیپ احمد ندیم قاسمی تے امجد اسلام دے لکھے ہوئے نیں۔

☆ کلاشنکوف

شاعر: میاں محمد سلیم آزاد

چھپن ورھا: 2000ء

پبلشرز: خوشنویس پریس، فیصل آباد

کُل صفحے: 191

کُل نظماں: 49+77=126

کتاب وچ 77 نظماں پنجابی تے 49 نظماں اردو نیں۔

☆ کنڈیاں چ گلاب

شاعر: مہر نگار

چھپن ورھا: 1998ء
پبلشرز: پاکستان نیوز انٹرنیشنل پبلیکیشنز، کراچی
کُل صفحے: 104
کُل نظماں: 78

کتاب دے مُڈھ وچ مہر نگار نے ''اج دی سسّی'' دے عنوان نال اپنی کتاب دا مُکھ بند خود ای لکھیا اے۔ سید اختر حسین اختر تے فتح علی خان دیاں راواں شامل نیں۔

☆ کنسو ویلے دی
شاعر: فخر زمان
چھپن ورھا: 1977ء (تیجی وار)
پبلشرز: ادارہ اشاعت ادب، لاہور
کُل صفحے: 112
کُل نظماں: 81

کتاب وچ نظماں توں وکھ 5 غزلاں وی شامل نیں۔

☆ کنک ونیاں دی رُت
شاعر: ڈاکٹر نوید شہزاد
چھپن ورھا: 2010ء
پبلشرز: کلیہ علوم شرقیہ پنجاب یونیورسٹی، لاہور
کُل صفحے: 112
کُل نظماں: 50

پیش لفظ ڈاکٹر محمد سلیم مظہر نے لکھیا اے۔ دیباچہ پروفیسر ڈاکٹر محمد امین نے (نئے اسلوب میں گمشدہ شاعری کی تلاش) لکھیا اے۔

☆ کنیاں
شاعر: ثروت محی الدین
چھپن ورھا: 1989ء
پبلشرز: فیروز سنز، لاہور
کُل صفحے: 119
کُل نظماں: 50

سجاد حیدر تے احمد فراز نے کتاب بارے راء دتی اے۔

☆ کیرنے
شاعر: اشرف پال
چھپن ورھا: 1977ء
پبلشرز: فکر جدید پبلیکیشنز، شیخوپورہ
کُل صفحے: 96
کُل نظماں: 33

کتاب دا دیباچہ اقبال صلاح الدین نے ''پتھراں دا وسنیک'' دے عنوان نال جدکہ فلیپ تنویر بخاری نے لکھیا اے۔

☆ کیہ لکھاں؟
شاعر: ملک ایم زمرد
چھپن ورھا: 1984ء
پبلشرز: پنجند اکیڈمی، لاہور
کُل صفحے: 80
کُل نظماں: 23

کتاب وچ نظماں توں علاوہ اک غزل وی شامل اے۔ زرینہ زمرد ملک تے فخر زمان دے مضمون شامل نیں۔ کتاب دے اخیر وچ امین مغل ''ملک ایم زمرد دا سفر'' تے خالد حسن ''زمرد ملک'' دیاں راواں نیں۔

☆ کھپے
شاعر: نجم حسین سید
چھپن ورھا: 1986ء
پبلشرز: ادارہ پنجابی ادب، لاہور

گُل صفحے: 99
گُل نظماں: 49

☆ کھٹیا وٹیا
شاعر: اشفاق احمد
چھپن ورھا: 1988ء
پبلشرز: سنگ میل پبلی کیشنز، لاہور
گُل صفحے: 120
گُل نظماں: 69

شاعر نے اپنی کتاب بارے ''عرض گزارش'' دے سرناویں ہیٹھ اپنے بارے کجھ حقیقتاں دی دس پائی اے۔

☆ کھنگر
شاعر: لئیق بابری
چھپن ورھا: 1992ء
پبلشرز: دیا پبلیکیشنز، اسلام آباد
گُل صفحے: 78
گُل نظماں: 46

کتاب دا فلیپ احمد داؤد نے لکھیا اے۔

☆ گُھیاں پیڑاں
شاعر: میاں بشیر احمد بشیر
چھپن ورھا: 2010ء
پبلشرز: آ کاش پرنٹنگ پریس، ملکوال
گُل صفحے: 169
گُل نظماں: 71

کتاب وچ نظماں توں علاوہ دو غزلاں، دوہڑے تے قطعات وی شامل نیں۔ سید زلفی شاہ، محمد عمر ندیم، سید گلزار حسین شاہ بخاری، محمد سعید رضا بھٹی، ملک شفاقت احمد اعوان تے استاد محمد شفیع شاہین دی رائے شامل اے۔

☆ گل بہار
شاعر: ریاض سوجانوی
چھپن ورھا: 1991ء
پبلشرز: 390/G ماڈل ٹاؤن، سیالکوٹ
گُل صفحے: 80
گُل نظماں: 135

اخیر وچ کجھ ماہیے وی درج نیں۔

☆ گوتم نال جھیڑا
شاعر: اشولال فقیر
چھپن ورھا: 1995ء
پبلشرز: بیکن بکس، ملتان
گُل صفحے: 144
گُل نظماں: 79

اشولال نے اپنی کتاب بارے ''گالھ دَر گالھ'' دے سرناویں ہیٹھ اپنی اک لکھت شامل کیتی اے۔

☆ گھڑی دی ٹک ٹک
شاعر: احمد سلیم
چھپن ورھا: 1993ء
پبلشرز: استعارہ پبلی کیشنز، لاہور
گُل صفحے: 128
گُل نظماں: 55

☆ گھگو گھوڑے
شاعر: لئیق بابری
چھپن ورھا: 1971ء
پبلشرز: مجلس شاہ حسین، لاہور
گُل صفحے: 86
گُل نظماں: 36

☆ لُکن میٹی

شاعر: سارا شگفتہ

چھپن ورھا: 1994ء

پبلشرز: سارا اکیڈمی، کراچی

کُل صفحے: 103

کُل نظماں: 49

☆ لمیاں اُڈاریاں

شاعر: رشید انور

چھپن ورھا: 1975ء

پبلشرز: کتاب خانہ دانشوراں، لاہور

کُل صفحے: 200

کُل نظماں: 114

کتاب دا دیباچہ محترمہ امتہ المحمود شاہین ''منزلاں توں اگے'' دے عنوان نال لکھیا اے۔ جدکہ رشید انور نے اپنے بارے ''سچ آکھاں بھانبڑ مچدا اے'' دے سرناویں ہیٹھ اپنا اک مضمون وی لکھیا اے۔

☆ لہو دیاں لشکاں

شاعر: عبدالمجید بھٹی

چھپن ورھا: 1977ء

پبلشرز: مکتبہ عالیہ، لاہور

کُل صفحے: 80

کُل نظماں: 19

☆ مائے نی میں کہنوں آکھاں

شاعر: رخشندہ جبیں

چھپن ورھا: 1985ء

پبلشرز: پنجاب پبلشرز، لاہور

کُل صفحے: 64

کُل نظماں: 38

☆ مٹی دا ماس

شاعر: مشتاق صوفی

چھپن ورھا: 1977ء

پبلشرز: پنجاب ادبی مرکز، لاہور

کُل صفحے: 64

کُل نظماں: 26

☆ مٹی دی مہک

شاعر: افضل احسن رندھاوا

چھپن ورھا: 1983ء

پبلشرز: پنجابی لکھاری جھوک، فیصل آباد

کُل صفحے: 112

کُل نظماں: 35

☆ مقتل وچ دُھمال

شاعر: حکیم محمد ارشد شہزاد

چھپن ورھا: 2000ء

پبلشرز: پلاک، لاہور

کُل صفحے: 151

کُل نظماں: 113

☆ مکلاوا

شاعر: عاشق ورک

چھپن ورھا: 1976ء

پبلشرز: پنجابی کلچرل سنٹر، شیخوپورہ

کُل صفحے: 63

کُل نظماں: 33

کتاب وچ نظماں توں وکھ 9 غزلاں وی شامل نیں۔ انیس ناگی، تنویر بخاری تے خلیل آتش نے رائے دتی اے جدکہ فلیپ فخر زمان نے لکھیا اے۔

☆ مُکدی گل

شاعر: ریاض سوجانوی

چھپن ورھا: 1989ء

پبلشرز: 390/G ماڈل ٹاؤن، سیالکوٹ

کُل صفحے: 80

کُل نظماں: 72

شاعر نے ''پیش لفظ'' آپوں لکھیا اے۔

☆ منزلاں

شاعر: ڈاکٹر رشید انور

چھپن ورھا: دوجی وار 1972ء

پبلشرز: آئینہ ادب، لاہور

کُل صفحے: 176

کُل نظماں: 37

کتاب وچ نظماں توں علاوہ 10 غزلاں تے 9 گیت وی شامل نیں۔ مشتاق اسلام آبادی نے ''جان پچھان'' تے رؤف شیخ نے ''پہلی گل'' دے سرناویں ہیٹھ رشید انور دی شاعری بارے اپنی رائے دا اظہار کیتا اے۔

☆ منزلاں

شاعر: واصف بڈیانوی

چھپن ورھا: 1980ء

پبلشرز: واصفی کتب خانہ بڈیانہ سیالکوٹ

کُل صفحے: 416

کُل نظماں: 197

کتاب وچ نظماں توں علاوہ غزلاں، رباعیاں تے ماہیے وی شامل نیں۔

☆ مواتے

شاعر: ڈاکٹر فقیر محمد فقیر

چھپن ورھا: 2007ء (چوتھی وار)

پبلشرز: بزم فقیر پاکستان، لاہور

کُل صفحے: 128

کُل نظماں: 91

کتاب وچ نظماں توں علاوہ 2 غزلاں وی شامل نیں۔ محمد جنید اکرم دا ابتدائیہ ''بسم اللہ'' تے مولانا ظفر علی خان دی ''تقریظ'' شامل اے۔

☆ موج میلہ (مزاحیہ شاعری)

شاعر: ڈاکٹر انعام الحق جاوید

چھپن ورھا: 2011ء

پبلشرز: دوست پبلی کیشنز، لاہور

کُل صفحے: 224

کُل نظماں: 334

کتاب وچ نظماں توں وکھ ٹپے تے بولیاں وی شامل نیں۔ مُڈھ وچ ڈاکٹر انعام الحق جاوید نے (مُڈھلی گل) خود ای لکھی اے۔

☆ میریاں نظماں موڑے

شاعر: احمد سلیم

چھپن ورھا: 2005ء

پبلشرز: سچیت کتاب گھر، لاہور

کُل صفحے: 96

کُل نظماں: 42

کتاب دا دیباچہ امرتا پریتم نے لکھیا اے۔

☆ میلہ اکھیاں دا

شاعر: انور مسعود

چھپن ورھا: 1998ء (چودھواں ایڈیشن)

پبلشرز: دوست پبلی کیشنز، اسلام آباد

کُل صفحے: 95

کُل نظماں: 21

انور مسعود نے پہلی گل وچ اپنے اساتذہ دے دوستاں دا شکریہ ادا کیتا اے۔ پیر فضل گجراتی نے منظوم رائے دتی اے جدکہ احمد ندیم قاسمی نے ''پنجابی دا نذیر اکبر آبادی'' تے میرزا ادیب نے ''عوامی شاعر'' تے شریف کنجاہی نے ''نویکلی آواز'' دے ناں نال دتی اے۔

☆ میں تیری ہو گئی
شاعر: عائشہ اسلم
چھپن ورھا: 2009ء
پبلشرز: سانجھ پبلی کیشنز، لاہور
کُل صفحے: 144
کُل نظماں: 110

☆ میں شاعر آں
شاعر: مشتاق حسین مشتاق چغتائی
چھپن ورھا: 1992ء
پبلشرز: چغتائی پبلشرز، لاہور
کُل صفحے: 256
کُل نظماں: 74

کتاب وچ نظماں توں وکھ اک سی حرفی وی شامل اے۔ ڈاکٹر اسلم رانا، مرزا ادیب تے صادق ضیائی دی رائے وی درج اے۔

☆ میں، کپاہ تے چاننی
شاعر: شائستہ حبیب
چھپن ورھا: 2002ء
پبلشرز: پنجابی مرکز، لاہور
کُل صفحے: 112
کُل نظماں: 55

☆ میں لبھن چلی
شاعر: انجم قریشی
چھپن ورھا: 2002ء
پبلشرز: سچیت کتاب گھر، لاہور
کُل صفحے: 128
کُل نظماں: 88

کتاب دے فلیپ منیر نیازی تے محمد تحسین دے لکھے ہوئے نیں۔

☆ نظم اسانوں لکھنا چاہوے
شاعر: ڈاکٹر نوید شہزاد
چھپن ورھا: 2011ء
پبلشرز: مقصود پبلشرز، لاہور
کُل صفحے: 383
کُل نظماں: 149

کتاب دا دیباچہ ڈاکٹر نبیلہ رحمٰن نے (اگلی صدی دی نظم) لکھیا اے۔ نظماں گورمکھی رسم الخط وچ وی دتیاں گئیاں نیں۔

☆ نکی دنیا (بالاں لئی)
شاعر: ڈاکٹر ریاض شاہد
چھپن ورھا: 2011ء
پبلشرز: پنجابی مرکز، لاہور
کُل صفحے: 52
کُل نظماں: 46

کتاب دا دیباچہ ڈاکٹر سعادت علی ثاقب نے (بال ادب دا پرچارک، ریاض شاہد) لکھیا اے۔

☆ نکھیاں سوچاں
شاعر: حنیف رہبر
چھپن ورھا: 1999ء
پبلشرز: سانجھ پیار دی جھوک، لاہور
کُل صفحے: 144
کُل نظماں: 34

کتاب وچ نظماں توں وکھ 3 حمداں، 10 نعتاں وی شامل نیں۔ دیباچہ پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد تے فلیپ ساقی گجراتی دے لکھے ہوئے نیں۔

☆ نواں سویرا

شاعر: سید فضل حسین پاشا

چھپن ورھا: 1989ء

پبلشرز: پاشا پبلشرز، فیصل آباد

کُل صفحے: 144

کُل نظماں: 36

دیباچہ لطیف کاشمیری نے لکھیا اے۔

☆ نوائے منظر

شاعر: میاں ظفر مقبول

چھپن ورھا: 1988ء

پبلشرز: سائیں مولا شاہ ویلفیئر سوسائٹی، گوجرانوالہ

کُل صفحے: 96

کُل نظماں: 31

کتاب وچ نظماں توں وکھ 9 ترانے وی شامل نیں۔ دیباچہ راجا رشید محمود نے ''جان پچھان'' دے سرناویں ہیٹھ لکھیا اے۔ شاعر نے اپنے تے کتاب بارے ''پہلی گل'' آپ لکھے اے۔

☆ نور منارے

شاعر: نور کاشمیری، اے شاد، سلیم سالم

چھپن ورھا: 1966ء

پبلشرز: پنجابی اشاعت گھر، کراچی

کُل صفحے: 88

کُل نظماں: 52 = 13 + 20 + 19

کتاب دے تن حصے نیں۔ پہلا منارہ، نور کاشمیری دا اے۔ وچ 19 نظماں تے 4 غزلاں نیں۔ دوجا منارہ، اے شاد دا اے۔ وچ 20 نظماں نیں۔ تیجا منارہ، سلیم سالم دا اے۔ ایہدے وچ نظماں توں وکھ 2 غزلاں وی شامل نیں۔

☆ نویں رُت

شاعر: امریا پریتم

چھپن ورھا: 1992ء

پبلشرز: علیم پبلشرز، لاہور

کُل صفحے: 136

کُل نظماں: 33

کتاب وچ نظماں توں وکھ 5 گیت وی شامل نیں۔ کتاب دے اخیر وچ فرہنگ وی دتی گئی اے۔

☆ نہ پتے نہ چھاں

شاعر: رانی ملک

چھپن ورھا: 2007ء

پبلشرز: بزم فقیر پاکستان، لاہور

کُل صفحے: 224

کُل نظماں: 77

کتاب بارے رائے محمد جنید اکرم تے پروفیسر ڈاکٹر دلشاد ٹوانہ نے دتی اے۔ کلام گورمکھی رسم الخط وچ وی دتا گیا اے۔

☆ نہ چھیڑ ملنگاں نوں

شاعر: گلزار حسین شاہ بے باک

چھپن ورھا: 1998ء

پبلشرز: نواب سنز پبلی کیشنز، راولپنڈی

کُل صفحے: 112

کُل نظماں: 42

کتاب وچ نظماں توں وکھ 4 غزلاں وی

شامل نیں۔

☆ نی
شاعر: خاور راجا
چھپن ورھا: 1982ء
پبلشرز: اکادمی پنجاب، لاہور
گُل صفحے: 159
گُل نظماں: 64

احمد راہی نے ''پیش لفظ'' تے سرفراز قاضی نے ''جذبیاں دی شاعرۃ'' دے عنوان نال مضمون لکھے نیں جدکہ فلیپ امین خیال دی تحریر اے۔

☆ نیل کرائیاں نیلکاں
شاعر: نسرین انجم بھٹی
چھپن ورھا: 2003ء
پبلشرز: سچیت کتاب گھر، لاہور
گُل صفحے: 102
گُل نظماں: 32

☆ نیلے چن دی رات
شاعر: راشد حسن رانا
چھپن ورھا: 1993ء
پبلشرز: سنگ میل پبلی کیشنز، لاہور
گُل صفحے: 168
گُل نظماں: 92

☆ نیندراں نہیں آندیاں
شاعر: منجیت ٹوانہ
چھپن ورھا: 2006ء
پبلشرز: بزم فقیر پاکستان، لاہور
گُل صفحے: 88
گُل نظماں: 23

کتاب بارے رائے محمد جنید اکرم تے ڈاکٹر دلشاد ٹوانہ نے دتی اے۔

☆ واپری
شاعر: راکھا جوار
چھپن ورھا: 2008ء
پبلشرز: سانجھ پبلشرز، لاہور
گُل صفحے: 164
گُل نظماں: 55

☆ واٹاں (قومی نظماں)
شاعر: رؤف شیخ
چھپن ورھا: 1968ء
پبلشرز: ادارہ پنجاب رنگ، لاہور
گُل صفحے: 48
گُل نظماں: 12

کتاب دا دیباچہ مجاہد کاظمی نے (پہلی گل) لکھیا اے۔

☆ واجاں باجھ وچھوڑے
شاعر: وزیر آغا
چھپن ورھا: 2003ء
پبلشرز: کاغذی پیرہن، لاہور
گُل صفحے: 96
گُل نظماں: 30

کتاب وچ نظماں توں وکھ 9 غزلاں وی شامل نیں۔ دیباچہ ریاض احمد شاد نے (واجاں دا ترسیواں) جدکہ فلیپ شاہد شیدائی نے لکھیا اے۔

☆ وارداتاں
شاعر: نادم عصری
چھپن ورھا: 1976ء
پبلشرز: اقدس پبلی کیشنز، لاہور
گُل صفحے: 96

گُل نظماں: 64

کتاب دا دیباچہ چوہدری محمد بشیر گورایہ نے لکھیا اے۔

☆ والٹن کیمپ نہیں مُکیا

شاعر: وجاہت مسعود

چھپن ورھا: 2002ء

پبلشرز: سچیت کتاب گھر، لاہور

گُل صفحے: 98

گُل نظماں: 47

☆ وجوگ

شاعر: شہزاد قیصر

چھپن ورھا: 1976ء

پبلشرز: پنجابی ادبی مرکز، لاہور

گُل صفحے: 56

گُل نظماں: 59

☆ وچ جگراتے سُتی تانگھ

شاعر: عرفان ملک

چھپن ورھا: 1992ء

پبلشرز: انتخاب جدید پریس، لاہور

گُل صفحے: 61

گُل نظماں: 49

☆ ورقے

شاعر: آصف شاہکار

چھپن ورھا: 1975ء

پبلشرز: ادارہ اشاعت ادب، لاہور

گُل صفحے: 56

گُل نظماں: 30

کتاب دا دیباچہ فخر زمان نے ''پہلی گل'' دے عنوان نال لکھیا اے۔

☆ : وسریا وسیب

شاعر: ملک غلام فرید شوکت

چھپن ورھا: 2003ء

پبلشرز: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، لاہور

گُل صفحے: 240

گُل نظماں: 56

کتاب وچ نظماں توں علاوہ 4 نعتاں تے چومصرعے وی شامل نیں۔ ریاض احمد شاد نے ''وسیب دا دردی'' تے محمد صدیق کامیانہ نے ''تقدیم'' دے عنوان نال مضمون لکھے نیں۔ شاعر نے اپنے تے اپنی کتاب بارے ''وسریا وسیب اپنا دکھ'' دے عنوان نال اک مضمون شامل کیتا اے۔ اخیر وچ فرہنگ وی دتی گئی اے۔

☆ وکھری چپ

شاعر: سعداللہ شاہ

چھپن ورھا: 1992ء (دوجی وار)

پبلشرز: الحمد پبلی کیشنز، لاہور

گُل صفحے: 94

گُل نظماں: 52

کتاب دا دیباچہ عارف عبدالمتین نے (سعد اللہ شاہ تے اوہناں دی شاعری اک کھلا چیلنج) لکھیا اے۔

☆ وگدا پانی تر دے پتر

شاعر: اعجاز محور

چھپن ورھا: 1992ء

پبلشرز: فروغ ادب اکادمی، گوجرانوالہ

گُل صفحے: 96

گُل نظماں: 64

کتاب وچ نظماں توں وکھ 2 غزلاں وی

شامل نیں۔ دیباچہ اقتدار واجد نے (اعجاز محور دی شاعری) جد کہ فلیپ ساجد مرزا نے انگریزی وچ لکھیا اے۔

☆ ونگیاں لیکاں

شاعر: اعجاز احمد بھٹا

چھپن ورھا: 1988ء

پبلشرز: پنجند اکیڈمی، لاہور

گُل صفحے: 96

گُل نظماں: 63

کتاب دا دیباچہ معین نظامی نے لکھیا اے۔ اخیر وچ ڈاکٹر محمد اجمل نیازی نے ''اعجاز تے نویں نظم'' دے عنوان نال مختصر جیہا مضمون لکھیا اے۔ جد کہ فلیپ خورشید رضوی، ڈاکٹر آفتاب اصغر، محمد عباس نجمی، عباس تابش، شیخ نوازش علی تے ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد دے لکھے ہوئے نیں۔

☆ ویلا سمرن دا

شاعر: ثمینہ اسماء

چھپن ورھا: 2009ء

پبلشرز: کتاب ترنجن، لاہور

گُل صفحے: 94

گُل نظماں: 63

☆ ہارے

شاعر: فیروز سائیں

چھپن ورھا: 1962ء

پبلشرز: گلڈ پبلشنگ ہاؤس، لاہور

گُل صفحے: 156

گُل نظماں: 62

احمد ندیم قاسمی (سچا شاعر) تے نصیر احمد ناصر نے دیباچہ لکھ کے کتاب بارے رائے دتی اے۔

☆ ہاسے دا مڑاسا

شاعر: محمد شریف انجم

چھپن ورھا: 2007ء

پبلشرز: الامین پرنٹرز، لاہور

گُل صفحے: 88

گُل نظماں: 48

کتاب دا دیباچہ محمد جنید اکرم نے (شریف انجم دے نمے نمے ہاسے) لکھیا اے۔

☆ ہتھ نوں ہتھ نہیں دسدا

شاعر: نادر جاجوی

چھپن ورھا: 1975ء

پبلشرز: م-ب پبلیکیشنز، لائیلپور

گُل صفحے: 96

گُل نظماں: 35

کتاب وچ نظماں توں علاوہ 15 غزلاں وی شامل نیں۔ افضل احسن رندھاوا نے ''اک دو گلاں'' تے مشتاق باسط نے '' مکدی گل'' دے عنوان ہیٹھ رائے دتی اے۔ نادر جاجوی ہوراں مڈھلی گل ''مُکھڑا'' دے عنوان نال آپ لکھی اے۔

☆ ہٹکورے

شاعر: شریف صابر

چھپن ورھا: 1976ء

پبلشرز: میری لائبیری، لاہور

گُل صفحے: 144

گُل نظماں: 52

کتاب وچ نظماں توں علاوہ 6 غزلاں تے 5 گیت وی شامل نیں۔ دیباچہ سبط الحسن ضیغم نے ''لوک پیڑ دا کھٹیا......شریف صابر'' دے ناں نال

لکھیا اے۔ سب توں پہلاں بشیر احمد چوہدری نے (ناشر ولوں) شریف صابر بارے رائے دتی اے۔ توں بعد شاعر نے اپنے بارے (کجھ اپنے ولوں) دسیا اے۔ فلیپ عبدالقدیر رشک، پیر فضل گجراتی تے عبدالغفور درشن دے لکھے ہوئے نیں۔

☆ ہجراں بھرے سراب

شاعر: عبدالقیوم خان

چھپن ورھا: 2002ء

پبلشرز: پنجابی مرکز، لاہور

گُل صفحے: 112

گُل نظماں: 70

کتاب وچ نظماں توں وکھ 12 غزلاں وی شامل نیں۔ کتاب دا دیباچہ ڈاکٹر ناہید شاہد نے (''ہجراں بھرے سراب'' اک شعری خشبو) لکھیا اے۔

☆ ہجر دی پہلی شام

شاعر: حسن رضوی

چھپن ورھا: 1986ء

پبلشرز: سنگ میل پبلی کیشنز، لاہور

گُل صفحے: 144

گُل نظماں: 59

کتاب وچ نظماں توں علاوہ 4 کافیاں، 4 غزلاں تے 9 گیت وی شامل نیں۔ دیباچہ احمد ندیم قاسمی جدکہ فلیپ شہزاد احمد تے منیر نیازی دے لکھے ہوئے نیں۔

☆ ہجر ہنیرے

شاعر: سعیدہ رشم

چھپن ورھا: 1992ء

پبلشرز: مسلم پنجابی مجلس، فیصل آباد

گُل صفحے: 96

گُل نظماں: 57

☆ ہڑ آون توں پہلاں

شاعر: افضل راجپوت

چھپن ورھا: 1996ء

پبلشرز: خواب پبلشرز، لاہور

گُل صفحے: 156

گُل نظماں: 96

کتاب دا دیباچہ سلیم شہزاد نے لکھیا اے جدکہ فلیپ پروفیسر طارق نے انگریزی وچ لکھیا اے۔

☆ ہمزاد دا دُکھ

شاعر: طارق عزیز

چھپن ورھا: 1988ء (تیجی وار)

پبلشرز: المسلم پبلشرز، کراچی

گُل صفحے: 188

گُل نظماں: 97

کتاب وچ نظماں توں علاوہ 2 غزلاں وی شامل نیں۔ دیباچہ بانو قدسیہ نے ''اک ہور یعقوب'' دے عنوان نال لکھیا اے۔

☆ ہنیر یاں جھلن دے موسم

شاعر: شفیق قریشی

چھپن ورھا: 2001ء

پبلشرز: پلاک، لاہور

گُل صفحے: 90 + 112

گُل نظماں: 60

کتاب وچ نظماں توں وکھ 6 غزلاں وی شامل نیں۔ گورمکھی رسم الخط وچ وی نظماں دتیاں گئیاں نیں۔ کتاب بارے امرتا پریتم ''روح دی آواز''، منیر نیازی ''ہنیر یاں جھلن دے موسم''، پروفیسر چوہدری فضل حسین ''شفیق

قریشی شخصیت اورفن''، تنویرظہور''روح دی آواز سُنن والاشفیق قریشی''، اختر شیخ ''شفیق قریشی دی سنگت بارے اک نظم'' تے شفیق قریشی دی اپنی لکھت ''چوی سالاں وچ سٹھ نظماں'' دے عنوان نال تنقیدی آراء شامل اے۔

☆ ہوا دی سولی

شاعر: سلیم کاشر

چھپن ورھا: دوجی وار 2002ء

پبلشرز: عزیز پبلشرز، لاہور

گُل صفحے: 120

گُل نظماں: 48

کتاب وچ نظماں توں وکھ حمد، نعت تے سلام وی شامل نیں۔ دیباچہ ڈاکٹر وحید قریشی نے ''پہلی گل'' دے سرناویں ہیٹھ لکھیا اے۔

☆ ہواڑاں

شاعر: جانباز جتوئی

چھپن ورھا: 2003ء

پبلشرز: خزینہ علم وادب، لاہور

گُل صفحے: 200

گُل نظماں: 49

سرفراز علی جتوئی ''کال مہاڑ''، ظفر لاشاری ''جان سنجان''، ڈاکٹر نصر اللہ خان ناصر ''جانباز جتوئی سچا شاعر'' تے حمید الفت ملغانی ''ویہویں صدی دا نمائندہ شاعر'' دے ناں نال ایس شعری مجموعے بارے اپنی رائے دا اظہار کیتا اے۔

☆ ہونٹے مانٹے

شاعر: فیاض راجی

چھپن ورھا: 1979ء

پبلشرز: پنجند اکیڈمی، لاہور

گُل صفحے: 96

گُل نظماں: 33

سلیم خاں گمی ''دیباچہ'' تے اختر کاظمی ''سیانف دا مونہہ بولدا ثبوت'' دے ناں نال راء دتی اے۔ جدکہ فلیپ راجا رسالو نے لکھیا اے۔

☆ ہیریاں دی کان

شاعر: استاد محمد رمضان ہمدم

چھپن ورھا: (س۔ن)

پبلشرز: میاں مولا بخش کشتہ اینڈ سنز، لاہور

گُل صفحے: 95

گُل نظماں: 56

☆ یار پیارا

شاعر: توقیر سلیم خان

چھپن ورھا: 1991ء

پبلشرز: قریشی سنز، لاہور

گُل صفحے: 82

گُل نظماں: 77

کتاب دا دیباچہ پروفیسر سلطان صلاح الدین قریشی نے (نکی جیہی گل) لکھیا اے۔

☆ یار نہیں چھڈن ہوندے

شاعر: دلشاد ادیب

چھپن ورھا: 1995ء

پبلشرز: کونشل پرنٹرز اینڈ پبلشرز، لاہور

گُل صفحے: 80

گُل نظماں: 48

کتاب وچ نظماں توں وکھ 6 غزلاں وی شامل نیں۔ ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد ہوراں (سپارکل پوئٹری) تے تنویر ظہور نے (میرا یار دلشاد ادیب) دے عنوان نال بھرویں رائے دتی اے۔

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:72, Jan.-June. 2014, pp 99-108

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2014ء، مسلسل شمارہ 72

نویں پنجابی نظم وچ کہانی دا عنصر
(چونواں مطالعہ)

ڈاکٹر فاخرہ اعجاز
صدر شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج برائے خواتین، وحدت روڈ لاہور

Abstract

This article is a study of element of story in new Punjabi verse. This fictional or story like style permeates the poem from beginning to its climax and ultimately to its end with a sequence. The article first covers the poems which contain fictional elements in one form or the other and the second ones bearing partial elements of story.

....

شعراں راہیں کہانی بیانن دی ریت پنجابی شاعری اندر ڈھیر پرانی اے۔ وڈا شاعر اپنی ساری حیاتی دا نچوڑ تے کہانی کسے اک غزل یا نظم وچ سموون دے فن توں چنگی طرح واقف ہوندا اے۔ اوہ اپنے دو شعراں اندر ہزاراں ورھیاں دی تاریخ یا تجربیاں نوں اک پل وچ حقیقت بنا سکدا اے۔

پنجابی شاعراں دا دربار نال کدی واسطہ نہیں رہیا۔ ایہو کارن اے جے پنجابی نظم لوکائی توں پھُٹدی اے تے کہانی ایس دا بنیادی جز اے۔ بابا فرید توں لے کے اج دی نویں نظم دے شعری مزاج وچ روایتی بیانیہ نظماں دا رنگ اگھڑواں دسدا اے۔ نویں نظم نے ہیئت تے اسلوب دے حوالے نال سمے دیاں منگاں نوں قبول تے کیتا اے پر اوہ روایت کولوں نابر نہیں۔ 1936ء توں بعد

دا زمانہ پنجابی ادب وچ اک خاص موڑ لے کے آیا۔ جیہڑا لوک شاعراں توں ہٹ کے لحہ موجود دی شاعری جیویں فوری سیاسی مسئلے، وسوں دے گُوڑ توں پردہ چکن دے حوالے نال سی، ایس لئی کہانی دا عنصر چوکھا نمایاں دسن لگ پیا۔ سرکاری تاریخ توں اڈ لوکائی دی لکھی تاریخ دی جانو نویں نظم اے۔ کہانی پان دی، کہانی سنان دی ریت بڑی پرانی اے۔ بندے دے وجود دے نال ای ٹری آوندی اے۔ کہانی صنفاں دے اڈو اڈ بانے پا کے پڑھن والیاں دے سامنے آوندی اے۔ پنجابی شعری روایت نثر نالوں ودھ عمر رکھدی اے۔ پرانیاں کہانیاں (مظلوم دا ستاناں) شعری صورت وچ موجود نیں۔ کہانی دا بنیادی عنصر حیاتی اے تے شاعری دا وی حیاتی۔ اسی شریف کنجاہی توں لیکے اج دے نوجوان شاعراں کول حیاتی دی ہو بہو تصویر ویکھ سکنے آں۔ ایہو حیاتی اج دی نویں نظم اندر کہانی دے عنصر دے طور تے موجود اے۔

کہانی دا بنیادی عنصر حیاتی تے وحدت دا تاثر اے۔ وحدت دا ایہو تاثر اک پل دی نویں کہانی، نویں واردات، نویں رنگ ڈھنگ نال پرانی روایت نال جُڑی ہوئی اے، ''انگریزی تعلیم دے اثر ہیٹھ نویاں سوچاں دی اک اجیہی نویں شاعری نے جنم لیا جو پرانی قصہ کاری تے راگاں بھری شاعری توں وکھری سی۔ جیویں جیویں سامراجی پونجی پتی سامراج اُسردا گیا ادب دی روپ ریکھا بدلدی گئی۔ داخلی شاعری شروع ہو گئی، پرانیاں قصیاں نوں نویں سریوں جدید سیاسی، معاشرتی، اقتصادی تے مذہبی پکھوں پس منظر وچ دوبارہ لکھیا گیا، پر کجھ شاعر اجیہے وی سن جیہناں انگریزی راج دیاں برکتاں دی نندیا کیتی۔ اوہناں دا رنگ اپنا گوڑھا نہیں۔ ایہناں وچوں بردا پشاوری سر کڈھ اے۔ فقیر دلیر شاعر اے۔ ظلم دے خلاف آواز بلند کیتی۔ مولا بخش کشتہ ویہویں صدی دے سنگم تے کھڑا اے۔ ایس دور دے پہلے پور وچ کشتہ، شرف، ہمدم تے دوجے وچ ڈاکٹر فقیر تے استاد دامن آوندے نیں۔ پنجابی شاعری دے دوجے دور دے روایتی شاعراں نے پنجابی زبان وچ عربی فارسی اصطلاحات، ترکیباں تے خیال نوں اکٹھیاں کر کے لوکاں دی پدھر تے اپڑایا۔ ایہناں وچوں کشتہ، شرف، رمضان وزیرآبادی، گاموں خاں، پیر فضل، استاد قمر، استاد ثمر، ظہیر نیاز بیگی، صوفی تبسم، عبدالمجید بھٹی، سائیں حیات پسروری، جوہر جالندھری دے ناں قابل ذکر نیں۔ (1)

دوجے دور اندر شریف کنجاہی دیاں نظماں لبھدیاں نیں۔ جیہڑیاں کہانی دے عنصر تے حقیقت نگاری دا منہ بولدا ثبوت نیں۔ نویں دور وچ پرانیاں تلمیحات دا اثر گھٹنا شروع ہو گیا۔ تشبیہہ، استعارے، ترکیب، اصطلاح تے علامت نے وی اپنے رنگ روپ بدلنے شروع کر دتے۔ نویں بانے، نویں لفظ تے معنی وجود وچ آئے۔ لفظ تے معنی دا نواں رشتہ تے تعلق سامنے آیا:

اج اوس پنڈ دے میں کولوں لنگھ چلیاں/ جتھوں کدے ملنے تے دل

نہیں سی کردا/ جتھے مینوں نت پیار ہندا کوئی کم سی/کم کیہ سی۔۔۔۔ سچی
گل اے جتھے تیرا دم سی/ تیرے دم نال پنڈ حج والی تھاں سی/ کیڈا
سوہنا ناں سی/ اوہدا ناں سندیاں ای جان پے جاندی سی/ دید اوہدی
اکھیاں نوں ٹھنڈ اپڑ اندی سی۔ (2)

ایسے طرح ''کھیڈ لے میریے بھولیے دھیئے''، ''لہور لہور اے''''کونت میرا گھر آیا''
''گاما'' یا''امن لئی'' تے باقی نظماں اندر وسوں دی مکمل صورت حال پائی جاندی اے تے ہر نظم اک
مکمل کہانی اے۔ شاعر اپنے جذبیاں دے بغیر شاعری نہیں کر سکدا۔ شاعر جذبیاں دا غلام ہوندا تے
آزاد وی۔ ایہناں جذبیاں دی کھچ دھرو ہی اوہ بھار اے جیہنوں شاعر توں وکھ کوئی ہور نہیں چک
سکدا۔ امرتا پریتم تے احمد راہی نے 1947ء دی ونڈ بارے جو لکھیا اوہ پنجاب ورتی تے ہڈ ورتی دی
کہانی بنی۔ جیویں امرتا پریتم لکھدی اے:

''اج آکھاں وارث شاہ نوں کتوں قبراں وچوں بول
تے اج کتاب عشق دا کوئی اگلا ورقا پھول
اک روئی سی دھی پنجاب دی توں لکھ لکھ مارے وین
اج لکھاں دھیاں روندیاں تینوں وارث شاہ نوں کہن
اٹھ دردمنداں دیا دردیا اٹھ تک اپنا پنجاب
اج بیلے لاشاں وچھیاں تے لہو دی بھری چناب (3)

پروفیسر موہن سنگھ دے سارے شعری مجموعے وچ ''چھتو دی بیری'' پنجاب دی وسوں دی
سوہنی کہانی دا سندر روپ اے:

اوہ کدھر گئے دیہاڑے/ جد چھتو دے پچھواڑے/ ساں بیر چھتو دے
ڈھاندے/ ہس ہس کے گاہلاں کھاندے/ کر لاگے لاگے سریاں/ اوہ
بیری تھلے بہنا/ تھوڑی جیہی گھر گھر مگروں/ پھر جا چھتو نوں کہنا/ چھیتی
کر بیبیے چھتو/ تینوں سد دی بھُوا ستو/ اوس جانا ہولی ہولی/ اساں کر
کے پُھرتی چھوہلی/ گاہلڑ وانگوں چڑھ جانا/ بیراں دا مینہہ وراہنا/ آپی
تاں چن چن کھانے/ چھوہراں نوں دبکے لانے/ بچو ہرنامیا کھالے!/
سنتو ڈباں وچ پالے!/ کھا کھُو کے تھلے لہنا/ پھر بن ورتاوے بہنا/
کجھ ونڈ کرائی لینی/ کجھ کنڈے چھہائی لینی/ پھیر چیک چہاڑا پانا/
اُتوں چھتو دا آجانا/ اُس جوٹھی موٹھی کٹنا/ اساں جوٹھی موٹھی رونا/ اُس

دھون اساڈی چھڈ نی/ اساں ٹپ کے پرے کھلونا/ اُس گاہلاں
دیناں کھُل کے/ اساں گاوُنا اگوں رَل کے/ چھتو مائی دیاں گاہلاں/
ہن دُدھ تے گھیو دیاں نالاں۔ (4)

امرتا پنجاب دی کہانی، ونڈ دی کہانی، مذہب تے انسانیت دے قتلِ عام دی گل کیتی اے تے احمد راہی ہوراں کول اوہ دکھ نیں جیہڑے ونڈ ویلے پنجاب دیاں دھیاں نے برداشت کیتے اوس بارے لکھیا:

سن وے بابل میریا تیرے ٹٹ گئے سارے مان
تیری پگ پیراں وچ رُل گئی مٹی وچ مل گئی شان
تیری شرماں والی دھی اج ویکھ کے سب شرمان (5)

جذبیاں دے اظہار لئی اپنے ہنڈے ورتے سچ نوں بیان لئی کسے خاص صنف دی پابندی دی لوڑ نہیں، نظم دے چند مصرعیاں اندر اک لمی چوڑی پوری نثری کہانی لکھی جاسکدی اے۔ قدر آفاقی لکھدے نیں:

''انج تے غزل دا ہر شعر اپنی تھاں مکمل ہندا اے پر ایہہ ضروری نہیں کہ اوہدے وچ کوئی کہانی بیان کیتی گئی ہووے۔ ایہہ اک خاص صفت اے۔ جیہڑی شعر وچ غیر ارادی طور تے پیدا ہوندی اے۔ دھکے نال کیتی جان والی کوشش بہت کامیاب نہیں رہندی۔ جے کہانی دی ہر شے تے ہر انگ پورا ہووے تے پوری کہانی بن جاندی اے۔ مثلاً میر تقی میر آکھدے نیں:

کہا میں نے گُل کو ہے کتنا ثبات
کلی نے یہ سن کر تبسم کیا

سچ پچھو تے ایہناں پندراں لفظاں وچ میر نے پوری کہانی بیان کر دتی اے۔ پیر فضل ہوراں وی کِتے کِتے کہانی بیان کیتی اے۔ دو چار مثالاں ونگی دے طور تے حاضر نیں:

میرے مونہہ اُتوں پلا چک اوہنے، مسکرا کے ایہہ ارشاد کیتا
نکلی جان تے صحتاں ہو گئیاں، اج مریض میرا کجھ آرام وچ اے
میں وعدہ خلافی دی وجہ پچھی اوہنے ناز دے نال ارشاد کیتا
دلبر اوہ نیں دلبری وچ پختہ، پختہ جنہاں دا قول قرار ہووے (6)

باقی صدیقی وی پنجابی شاعری دا اک وڈا سرمایہ نیں۔ اوہ پوٹھوہار دی وسوں تے بولی نوں

اپنے کولوں کدی وکھ نہ کر سکے۔ اٹھ لفظاں دی اک نظم ''آزادی'' آزادی دے پورے تصور نوں سامنے لیاندی اے۔ ایسے طرح ''دادو ہک بدمعاش'' وچ لکھے نیں:

دادو ہک بدمعاشی/ اچا شملہ رکھے/ چٹے کپڑے لائے/ لڑنا پھرنا فتنہ/
ستیاں کلاں جگائے/ کوئی کم نہ چھوڑے/ راتی سنھاں لائے/ فزریں
ٹکراں تلے/ بہہ کے کھیڈے تاش/ دادو ہک بدمعاش/ نکے وڈے
سارے/ اس نے اگے ننگے/ راہ وچ کھل کے/ کڑیاں کولوں پانی منگے/
جتھوں کوئی روکے/ اوتھوں مڑ مڑ لنگھے/ کسی وچوں فزریں/ لبھی اُس
نی لاش/ دادو ہک بدمعاش(7)

ایسے طرح ''کھوہ پیا وگے'' اجیہی نظم اے جیہڑی کہانی دے نال پورا لینڈ سکیپ سامنے لے آؤندی اے، دادرسی تے سیاسی کھچ دھرو دی کہانی:

اس کھوہے نے راکھے سبھے/ فیر وی کوئی بھیت نہ لبھے/ اوہا ماہل تے
اوہا بوکے/ رنگ بدل کے آون اگے/ کھوہ پیا وگے (8)

منیر نیازی اجیہا شاعر اے جو ایمائیت، نرگسیت تے نویکلے پن دی خوبیاں دا مالک اے پر اوہ شاعرانہ کہانی لکھن دی خواہش، عشق دے رومانوی تے وچھوڑے دے تصور دی گل لکھن توں اپنے آپ نوں ڈک نہیں سکدا جیویں:

جدوں دا اوس دا ویاہ ہویا اے/ اج اوہ مڑ کے آئی اے/ جیویں کوئی
وچھڑی روح/ اسمانوں اڈ کے آئی اے/ شاماں ویلے سب توں لک کے/
دروازے ول آؤندی اے/ لکھ سمجھاؤ ''فیر کیہ ہویا'' / فیر وی روندی جاندی
اے/ روندیاں روندیاں چخ دے پچھوں/ رنگلے ہتھ وکھاندی اے(9)

منیر نیازی اپنے محبوب تے گزرن والی واردات نوں نکی جیہی کہانی بنا کے حیرت آلے سارے تاثر نوں کجھ لفظاں وچ سمیٹ لیندے نیں۔ منیر نیازی روایتی شاعری توں کسے حد تیکن باغی وی اے۔ خوف تے ہجر دیاں گلاں توں اڈ NOSTALGIA دا شکار وی نیں جیویں:

کل بیٹھا کجھ سوچ رہیا ساں/ گل اک گزرے ویلے دی/ اپنے پنڈ دے
پپلاں ہیٹھاں/ چھوٹی عید دے میلے دی/ میں جیہڑا مشہور ہاں اینا/ دل
دے بھیت لکاون وچ/ غم دی تکھی چیک نوں گھٹ کے/ اُپروں ہسدا
جاون وچ/ اوس پرانے دن دے وچوں/ کر کے یاد اک موقعے نوں/
زور وی لا کے روک نہیں سکیا/ اپنے دل دے ہوکے نوں(10)

استاد دامن جیہے شاعر 'دامن دی ہیر' ساقی نامہ، ورگے شاہکار تخلیق کرن والے وی کہانی دے عنصر نوں شاعری وچوں کڈھ نہ سکے۔ لکھدے نیں:

اک ماں نوں پکڑدا، پت رڑھیا
ماں پتر دا کردی وراگ، رہ گئی
اوہدا مال ڈنگر، کتے لبھدا نہیں
اک چاٹی نوں لاوندی جاگ رہ گئی
اجے ڈولی دا راہ نہ ہویا میلا
اک اپنا پھڑی سہاگ رہ گئی
اوس بھین دے ہوکے، تے بھلدے نہیں
گھوڑی گاوندی دے ہتھ واگ، رہ گئی(10)

جتھے دامن سیاسی تے اخلاقی قدراں دیاں کھوکھلیاں شکلاں نوں وکھاوندے نیں، اوتھے ای ماں تے پتر تے دوجیاں رشتیاں دی کہانی وی دسدے نیں۔

اقبال صلاح الدین بارے اسلم رانا لکھدے نیں ''اوہناں دیاں نظماں وچ بار دے منظر جیوندے جاگدے نظراں دے سامنے آن کھلوندے نیں تے پھیر اوہناں دی ہر نظم دے پچھے اک پوری کہانی نظریں آوندی اے۔ ایہناں کہانیاں دے کردار بغیر کسے ظاہری بیانیہ تصویر کشی دے، صرف لہجے دے اتار چڑھاؤ نال سامنے کھلو تے گلاں کردے نظر آوندے نیں۔(11)

اج کیہ بنیاں

پورے چوداں سال وہائے / میری پرورش کر دا رہیا / ''پوتر، پوتر''
آہندا رہیا / اج کیہ بنیا / اج کیہ ہویا...... / کیہڑی پاروں...... / وڈے
میئیں خفگی کیتی / خبرے میتھوں رنج کیوں ہویا / خبرے کیہڑی گلوں
آکھیوس / سمیئے! ہن توں بال تاں نہیں ایں / اج توں پچھے...... / جے
چاچا اکھیونی مینوں / میتھوں بھیڑا کوئی نہ ہوسیں(12)

ایہہ اوہ جگ ورتی تے ہڈ ورتی اے جیہڑی بار دے چودھریاں دا اصل مکھ وکھاندی اے۔ اک پل دی واردات دی کیفیت جیہڑا انکی کہانی دا خاص انگ اے۔ ایہہ نظم اوس دا بہترین نمونہ اے۔

شارب بارے علی عباس جلالپوری ہوراں آکھیا ''موچیاں، نائیاں، پاولیاں تے ایہو جیہے کئی ماڑیاں تے دبیاں دھراں نال رشتہ جوڑدا اے''۔ شارب نظم ''مصلّی شوہر دی صلاح'' وچ بندے دے لوڑاں توں وانجھے ہوون دا ذکر کردے نیں، گونگیاں بولیاں دے سکول دی ونگی ویکھو:

توں گونگا ایں/ میں ڈورا ہاں/ دوویں رل کے صلاح بنایئے/ گونگیاں
بولیاں دا سکول کھولن دی/ پرچے وچ اشتہار دیئے/ ضرورت اے،
اک انھے پرنسپل دی/ جیہڑا عقل دا انھا وی ہووے۔(13)

افضل احسن رندھاوا نے کہانیاں، ناول، ڈرامے توں اڈ جیہڑی شاعری کیتی اوس اندر کہانی دا بنیادی عنصر اگھڑواں لبھدا اے:

کاں بنیرے اتے بیٹھا بولی جائے/ گجھدا آٹا، بھڑک بھڑک کے/
پرات وچوں، باہر ڈگے/ دودھ اُبل کے، دھخدیاں پاتھیاں/ پانی کر
گیا/ دیوے دی بلدی ہوئی وٹی/ تیل چ ڈب کے بجھ گئی/ راتاں نوں
کتے اسماناں ول مونہہ کر کے/ روئی جان(14)

نجم حسین سید دی شاعری بندے دی آزادی تے ایس توں بنن والے وسیب دی دس پاؤندی اے۔ اوہناں تنقید، کلاسیکی ادب تے نویں نظم وچ بے شمار تجربے کیتے۔ پروفیسر سمیع اللہ قریشی مطابق: ''نجم حسین سید پنجابی دے اوہناں لکھاریاں وچوں نیں جیہناں مڈھوں لا ادب دی روح تے لکھاری دے متاں متاہر نوں سنجان سنجاپ کے نظم، تنقید تے ڈراما لکھیا۔ اپنے ادبی منصب نوں سمجھ لین توں پچھے اوہ جتھے جم کے کھلوتا سی، اج وی اوتھے ای کھڑا اے۔ حیاتی دیاں اوازاریاں موہرے ویکھ کے وی حیاتی کولوں اوازاری تے رویے سجا دی منافقت نہ اوس آپ کیتی ہے نہ اپنے فن دا حصہ بنایا ہے''۔

نجم حسین سید دی نظم ''گھوڑیاں والی'' کہانی دا سچا تے اچا نمونہ ہے۔ جیویں ٹرن پھرن اے، ٹپری واس اصل جیون اے۔ پرانی نسل نے نویں نسل نوں اگانہہ اپڑاون وچ ڈِھل کیتی۔ اوتھے ٹپری واساں شہراں ول منہ کر لیا۔ گھوڑیاں والی وچ ٹپری واس جیون دے پچھے دی وتھ نوں حال نال جوڑیا اے:

ہن کہڑے ساک تینوں پُتر سداں/ ساہو میرا پلیٹھی جمیا/ میں بھل گئی/
میں تینوں جمدے نوں نہ دسیا/ اساں لوک فوجی آں/ کیمپ ساڈیاں
ٹپریاں/ مدتاں ہوئیاں سانوں لام لڑیندیاں/ شہر شہر اتے ہلہ کریندیاں(15)

ایسے طرح نظم ''ماں دا طوطا'' دی گل اے، ویکھو:

ویکھاں، طوطا چھڈ دے، طوطا چھڈ دے/ وڈا دردی طوطے دا/ سارا دِن تیرے
مونہوں ہور وی گل کوئی سندا ئے/ رب دا ناں نہ رسول دا ناں نہ ہور کوئی دکھ سکھ
گھر دا/ خورے کیوں ایہدے کھیہڑے پے گیائے چندرے بے زبان دے/

ورہا ہویائے اوہنوں پنجرے اندر/ ہن اوہنوں بھل گیائے اُڈنا/ انج ای بلی اگے
پادے چھڈنا کاہدا/ بس جیہڑی گل کتوں کنیں پے گئی/ اوہدا وظیفہ چھوہ دتا/ پُتر
آپ سوچ کھاں اک واری پر جوڑ جو لئے تے پھیر اُڈاری کاہدی/ ویکھاں شکل
نمانی عاجز دی تینوں ترس نہیں آوندا/ میں تیرے ونگر پُتر بنا کے رکھیائے ایہنوں/
چُوری پائیدی اے پنجرہ دھوئیدائے صابن نال نُہائیدائے/ راتیں اُتے دئیدائے
کمبل/ ٹھنڈیاں ہواواں باہر دیاں ایہنوں گولی ہو کے پین گیاں/ تے سنگھوں
ہیٹھ نہیں لنگھن لگیاں گوہلاں زہری/ جا کے کھیڈ باہرتوں ایہنوں رہن دے/ ہر
ویلے گوڈے مُڈھ نہیں بجھیاں رہیدا سوہنا چن میرا/ کتھوں جمیا اے ماں داویری/
طوطیامن موہتیا میں آکھ رہی میں ویکھ رہی/ توں اوس نگری نہ جا/ اوس نگری دے
جٹ بُرے نی/ لیندے پھاہیاں پا/ ہائے وے میریا ہانیا تیرا اک ورہا میرے
چالی/ کیہڑے دیس نوں اُڈ کے جائیے کھمب بن گئے جد جالی/ جے جمدیاں دل
وچ اُڈن دا ڈر پے جائے/ جیہی چھڑ دی اک واری کنبنی/ پھاہیاں ہیٹھاں آیوں
باجھ پھیر نگھ نہیں لگدا/ ہن سکھڑ سیانا بن کے دل پر چا پیا سب دے/ تے میں گُنھ
گُنھ کُٹ کُٹ پاونی آں تینوں چوری/ تینوں چھڈ بیٹھاں/ تے میرا پنجرے پیدا
رون کاہدے نال نکلے (16)

شاہ جی دا کمال اے مکالمیاں راہیں آزادی دے کُھسن نوں طوطے دی علامت راہیں کہانی
داروپ دکھاؤندے نیں۔

ایسے طرح ٹکور، بڈھا تے ایانا، دا تا دربارے ہوئی واردات، لہور دا اک لکھاری، اندر
ساریاں لکھاریاں دی بپتا، دن دیہاڑ دیاں مورتاں تے لوکاں نوں حیاتی اندر پیش آون والیاں
اوکڑاں دیاں کہانیاں اپنیاں نظماں راہیں فنی طریقے تے سچے ڈھنگ نال بیانن دا چارا کیتا اے۔
نویں نظم اندر کہانی دا عنصر اتے دتے گئے شاعراں اندر سید وارث شاہ تے میاں محمد بخش وانگوں ہی
نظریں آؤندا اے پر داستان نے نکی کہانی داروپ دھارلیا اے۔

کلاسیکی شاعری تے کہانیاں نال پرچی ہوئی اے پر نویں شاعراں نے نویں ڈھنگ تے
نویں روپ نال سوہنیاں سوہنیاں تصویراں الیکیاں نیں۔نویں دور دیاں لوڑاں ،تھوڑاں تے نویں
لینڈسکیپ (Land Scape) وچ فن دے سارے تقاضے پورے کردیاں ہویاں اچی ٹیسی تے اپڑا
دتا اے۔رابندر ناتھ ٹیگور نے شاعری بارے لکھیا اے:

''شاعر دا مذہب دنیا دے چوگرد کھلیر ی ہوئی فضا وانگوں سیال اے۔ چانن تے

پر چھانویں ایتھے مٹیو مٹار کھیڈ دے تے ہواواں کسے چروال وانگوں بدلاں دیاں اجڑاں وچ گھریاں ہویاں جوڑیاں و جاندیاں پھردیاں نیں۔ شاعر دا مذہب کسے بندے نوں کسے خاص منزل تے اپڑن دا ٹھیکیدار نہیں بناندا۔ ایہد اکم تے اینا ای اے جے اوہ اک ''کرہ نور'' دے بعد دوجا ''کرہ نور'' بھالدا ٹریا جائے کیوں جے ایہدے گرد کوئی اچی واڑ نہیں ہوندی۔ شاعر دا مذہب ''شر'' دی حقیقت توں انکار نہیں کردا۔ اوہ تے ایس دنیا اندر جتھے اک دوجے دیاں چیکاں کنی پیندیاں رہندیاں نے ایک تھکیویں، اک درد، اک تپش دا وجود وی مندا اے پر شاعر اہناں سبھناں باتاں دے ہوندیاں سوندیاں ایہہ نہیں بھلدا جے دنیاں توں بلبل دا گیت حالے ختم نہیں ہویا تے ساڈی خوش قسمتی نال چن دی چودھرانی اجے توڑی اپنے نوری تخت اُتے گوڈا مار کے بیٹھی ہوئی اے۔''

ٹیگور دی گل نوں مکھ مُڈھ رکھدیاں ہویاں پنجابی نویں نظم کہانی دے ہر روپ تے پوری اتر دی اے۔ دنیا توں بلبل دا گیت تے اوس راہیں کہانی دا عنصر وسوں دی عکس بندی دا سوہنا نمونہ اے۔

O

حوالے:

1۔ عبدالغفور قریشی: پنجابی ادب دی کہانی؛ پنجابی ادبی بورڈ، لاہور 1987ء ص 116
2۔ شریف کنجاہی: جگراتے؛ اے ایچ پبلشرز اردو بازار، لاہور، چوتھی وار 1995ء ص 87
3۔ امرتا پریم: نویں رت؛ حافظ جمیل پرنٹنگ پریس لاہور، جون 2004ء ص 92
4۔ پروفیسر موہن سنگھ: ساوے پتر؛ عزیز بکڈپو لاہور، 1997ء ص 30
5۔ احمد راہی: ترنجن؛ الحمد پبلی کیشنز، لاہور، س ن، ص 113
6۔ قدر آفاقی: پنج رنگ؛ عزیز بکڈپو لاہور، 1972ء ص 190
7۔ باقی صدیقی: کچے گھڑے؛ ساک پبلشرز، گوجر خاں 2005ء ص 65-66
8۔ ایضاً
9۔ منیر نیازی: سفر دی رات؛ مکتبہ میری لائبریری لاہور، س ن، ص 14
10۔ ایضاً ص 30
11۔ استاد امن: دامن دے موتی؛ فیروز سنز لاہور، س ن، ص 152
12۔ ڈاکٹر اسلم رانا: نوک پلک؛ ضیائے ادب لاہور، 1981ء ص 126
13۔ اقبال صلاح الدین: بار دی سار؛
14۔ پروفیسر سمیع اللہ قریشی: سانجھ سرت؛ اے ایچ پبلشرز لاہور، 1997ء ص 259
15۔ نجم حسین سید: بار دی سار؛ رُت لیکھا لاہور، مئی 2000ء ص 62
16- نجم حسین سید: چندن رکھ تے ویہڑا؛ کتاب ترنجن لاہور، ص 32

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:72, Jan.-June. 2014, pp 109-120

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2014ء، مسلسل شمارہ 72

نئی پنجابی نظم اور سقوطِ ڈھاکہ

چودھری محمد عارف
پی ایچ ڈی (پنجابی) سکالر
شعبہ پاکستانی زبانیں، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد

Abstract

This article deals with the new Punjabi verse written on the Fall of Dhaka. The article begins with detailed account of back ground of the Fall of Dhaka. The sad demise of the Quad e Azam, war of 1965 and its causes and results, Ayob Khan, Yehya Khan and general election of 1970 and its impacts, unsuccessful war of 1971 and role of Indian intelligence agency RAW have been analyzed. The article also sheds light on the dismemberment of Pakistan. Besides, poems have been incorporated teemed with loving attachment with the motherland.

....

نئی پنجابی نظم پر بات کرنے سے پہلے سقوطِ ڈھاکہ کی مختصر تاریخ اور سیاسی پس منظر پر نظر ڈالنے کی کاوش کرتے ہیں، کچھ ایسی تلخ حقیقتیں، واقعات اور اسباب پر طائرانہ نگاہ دوڑائیں گے جن کی وجہ سے سقوطِ ڈھاکہ جیسا تکلیف دہ، اعصاب شکن اور دلخراش واقعہ دنیا کی تاریخ میں رقم ہوا اور جس سانحے نے سرسیّد احمد خان اور علامہ ڈاکٹر محمد اقبال کے دوقومی نظریے کو نا قابلِ تلافی نقصان اور

☆ ایہہ تحقیقی مقالہ چودھری محمد عارف ہوراں آپوں سانوں دتا سی، پر ایس دے کجھ دناں مگروں دل دی حرکت بند ہوون پاروں اللہ سائیں نوں پیارے ہوگئے۔ سائیں اوہناں لئی آسانیاں پیدا کرے۔ (ایڈیٹر)

گزند پہنچایا۔ قسمت کی ستم ظریفی کہ آج بیالیس برس گذرنے کے بعد پاکستان پھر سے ایسے ہی حالات اور واقعات سے نبردآزما دکھائی دیتا ہے۔

قائدِ اعظم کی ناگہانی وفات اور لیاقت علی خان کا قتل

ابھی پاکستانی قوم آزادی کے بعد ان گنت مسائل سے نپٹنے میں برسرِ پیکار تھی کہ فقط ایک سال کے بعد بانیِ پاکستان قائدِ اعظم محمد علی جناح 1948ء میں اللہ تعالیٰ کو پیارے ہو گئے جب کہ ہندوستان میں پنڈت جواہر لال نہرو آزادی کے سترہ سال بعد تک اپنی قوم کی رہنمائی کرتے رہے۔ قائدِ اعظم کی وفات کے اگلے سال لیاقت علی خان کو قتل کر دیا گیا یا سامراج نے اُنھیں شہید کروا دیا، یہ راز آج تک راز ہی رہا ہے۔ یعنی 1947ء سے لے کر 1949ء تک کے قلیل عرصے میں قائدِ اعظم اور لیاقت علی خان کے بعد مسلم لیگ کا حشر کر دیا گیا اور اسے اتنا کمزور، نحیف اور ناتواں بنا دیا گیا کہ آنے والے دنوں میں سیاسی قیادت کا شدید بحران پیدا ہو گیا اور اس کے بعد ایوبی مارشل لا نے نوزائیدہ وطنِ عزیز کو نت نئے امتحانات میں ڈال کر اس کی سالمیت کو پارہ پارہ کر دیا اور وہی بنگال اور مشرقی پاکستان جہاں کے رہنے والے نواب سراج الدولہ اور 1947ء سے پہلے مولوی فضل الحق جیسی ہستیوں نے آزادی کے لیے بڑھ چڑھ کر حصہ لیا اور آزادی سے پیشتر اور بعد ازاں اپنے آپ کو فخر سے پاکستانی سمجھنے والے مشرقی پاکستان کے رہنے والے اب اپنے آپ کو بنگالی سمجھنے اور کہلانے لگے اور اسی عصبیت کے بیج نے جو مکتی باہنی اور ہندوستانی لیڈروں نے بویا تھا، دونوں اطراف ایک ایسی خلیج پیدا کر دی جو بعد میں سقوطِ ڈھاکہ کا باعث بنی۔ کچھ زیادتی اور ظلم مغربی پاکستان کی طرف سے بھی ہوا جس کی وجہ سے یہ سانحۂ عظیم وقوع پذیر ہوا۔ یہاں رسولِ پاکؐ کی ایک حدیث کا مفہوم حسبِ حال ہے:

> ''اپنی قوم سے محبت کرنا عصبیت نہیں بل کہ عصبیت یہ ہے کہ آدمی ظلم میں اپنی قوم کا ساتھ دے''۔ (ابنِ ماجہ)

ان حالات اور واقعات نے جہاں مسلم لیگ کو کمزور کیا وہیں اقتدار کے لالچ اور ہوس نے دونوں اطراف کے لوگوں کو بدظن کر دیا خصوصی طور پر مشرقی پاکستان کے لوگوں کو۔

1958ء کا مارشل لا اور سیاسی یتیمی

یہ خطہء زمین جسے برّصغیر پاک و ہند کا نام دیا جاتا ہے، ایک ایسا زمین کا ٹکڑا ہے جہاں ہزاروں سال سے ہندو اور بدھ مت کے ماننے والے حکمران رہے مگر منتشر حالت میں یعنی چھوٹے چھوٹے ٹکروں پر مختلف اوقات میں مختلف راجے، مہاراجے اور بادشاہ اپنی اپنی ریاستیں اور حکومتیں چلاتے رہے۔

712ء میں مسلمانوں کی آمد کے بعد اور خصوصی طور پر مسلمان سلاطین کے آنے پر، ان

علاقوں کو آہستہ آہستہ یکجا کیا گیا اور متحدہ ہندوستان معرضِ وجود میں آنے لگا۔

ہندوستان کے ہندوؤں نے کبھی بھی ہزار سالہ مسلمانوں کی حکومت کو تسلیم نہیں کیا تھا اور شبانہ روز اسی سازش اور کاوش میں رہے کہ کب مسلمانوں سے چھٹکارا حاصل ہو۔ سرسیّد، مولانا ظفر علی خان، مولانا حسرت موہانی، مولانا محمد علی جوہر، علامہ اقبال اور قائدِ اعظم اور اُن کے بیشمار رفقا کی ان تھک کوششوں سے 14 اگست 1947ء کو پاکستان معرضِ وجود میں آ گیا مگر یہ حقیقت اظہر من الشّمس ہے کہ ہندو نے آج تک بھی پاکستان کو تسلیم نہیں کیا۔

ہماری بدقسمتی کہ قائدِ اعظم کی زندگی نے وفا نہ کی اور مسلم لیگ کی ریشہ دوانیوں نے جنرل ایوب خان کو یہ موقعہ فراہم کر دیا کہ وہ جمہوری حکومت کو توڑ کر ملک میں پہلا مارشل لا لگا دے۔ جمہوریت گئی اور مارشل لا لگا مگر جمہوریت بھی کوئی ایسا کامیاب تجربہ نہ رہا۔ ویسے تو علامہ اقبال نے جمہوریت کو جس نظر سے دیکھا وہ اپنی جگہ غور طلب ہے کہ وہ اس طرز حکومت میں بندوں کو گننے کی بات کرتے ہیں یعنی معیار و مقدار کی بات۔

ایوب خان کے وزیروں اور مشیروں میں کچھ بڑے سیاستدان بھی شامل تھے، جنھوں نے ڈکٹیٹر شپ پر اپنی مہر ثبت کی اور آنے والے وقت میں بھی بہت سے معروف سیاستدان فوجی آمروں کے حامی اور جاں نثار رہے جس کی وَجہ سے ہماری سیاست ہمیشہ داغ دار رہی، اور یہ لمحۂ فکریہ ہے۔

سقوطِ ڈھاکہ سے پہلے 1965ء کی جنگ

مسئلہ کشمیر سامراج کا بُنا ہوا ایک ایسا جال تھا جس میں پاکستان کے مسلمان آزادی کے روزِ اوّل سے پھنسے ہوئے تھے اور ہنوز ہیں، وقت گذرنے کے ساتھ ساتھ انکل ٹام اور انکل سام کا پیدا کردہ یہ مسئلہ گمبھیر سے گمبھیر تر ہوتا چلا گیا اور اسی مسئلے کی وَجہ سے پاک و ہند میں گاہے بگاہے جھڑپیں اور لڑائیاں بھی ہوتی رہیں۔ یہ مسئلہ مزید اُلجھتا گیا اور آپریشن جبرالٹر کے بعد اچانک چھے ستمبر 1965ء کی صبح ہندوستان کی افواج نے لاہور پر تین اطراف سے حملہ کر کے لاہور کی تقریباً فتح کا اعلان کر دیا جو کہ ایک جھوٹا دعویٰ ثابت ہوا۔ پاکستانی قوم، افواجِ پاکستان اور جذبہء جہاد سے لبریز پاکستان کے ادیبوں اور شاعروں نے، اس بہیمانہ حملے کا ایسا بھرپور جواب دیا کہ دنیا انگشتِ بدنداں رہ گئی۔ پوری قوم اور افواجِ پاکستان کا جذبہ بڑھانے اور حوصلہ بلند رکھنے کے لیے اردو اور پنجابی زبان کے شعرا نے بہت سے خوب صورت اور جذبہء ایمانی سے لبریز قومی نغمے، جنگی ترانے اور قومی نظمیں لکھیں:

میرے لہور شہر دیاں خیراں
رنگ لایا راوی دیاں لہراں

پاکستانی قوم اور افواجِ پاکستان نے اپنے جذبہءایمانی سے نہ صرف اپنے وطنِ پاک کا دفاع کیا بل کہ تعداد اور اسلحہ کے لحاظ سے، اپنے سے چار گُنا بڑی فوج کو شکستِ فاش دے کر فتحِ مبین حاصل کی۔

ایوب خان، یحییٰ خان اور 1970ء کا الیکشن

لیاقت علی خان کے دور ہی سے پاکستان ایک دُور دراز کی سُپر پاور کا مرہونِ منّت رہا جب کہ بھارت نے اپنے پڑوسی سُپر پاور کو اپنا محسن اور دوست بنائے رکھا۔ ایوب خان جاتے جاتے اقتدار سیاستدانوں کو منتقل کرنے کے بجائے، یحییٰ خان کے حوالے کر گیا تا کہ اس کا باقی ماندہ وقت عزت اور حفاظت سے گذرے۔ یہیں سے سانحہءسقوطِ ڈھاکہ کی بنیاد پر عمارت کھڑی ہونے لگی۔ ہندوستان کے شاطر لیڈران بڑی عمیق نظر سے مغربی اور مشرقی پاکستان کے سیاسی حالات کو جانچتے رہے اور ''مکتی باہنی'' کو فوجی قوت بنا کر پاکستان کے خلاف لڑنے کے لیے تیار کرتے رہے۔

مشرقی پاکستان کے رہنے والے مسلمانوں کو یہ احساس دلایا گیا کہ مغربی پاکستان کے لوگ اور افواجِ پاکستان کی وَجہ سے یہاں غربت، تنگدستی، خوف اور احساسِ محرومی اور بے شمار مشکلات ہیں، جن کے ذمّہ دار مغربی پاکستان والے ہیں، اور بنگالیوں کو یہ احساس دِلایا گیا کہ مشرقی اور مغربی پاکستان کی تقسیم غیر قدرتی اور ناانصافی پر مبنی تھی۔ ہندوستان کا یہ استدلال سراسر غلط شرارت پر مبنی تھا، مگر اس حوالے سے ڈاکٹر محمد عارف، علامہ اقبال کا ایک حوالہ اس طرح سے لکھتے ہیں:

> ''1938ء میں اپنی وفات سے قبل علامہ اقبال خود بھی ایک متحدہ وفاقی ہندوستان کے بارے میں بہت شک و شبہ میں مبتلا ہو چکے تھے۔ لہٰذا اُنھوں نے قائد اعظم کو پُرزور مشورہ دیا کہ وہ ہندوستان میں ایک سے زیادہ مسلم ریاستوں کے قیام کا مطالبہ کریں''۔[1]

اسی دوران میں 1970ء کے الیکشن کا انعقاد ہوا، جسے بعض مبصرین ملک کے شفاف الیکشنوں میں شمار کرتے ہیں۔ یہ معاملہ بھی ہنوز تحقیق طلب رہا ہے، بہ ہرحال ڈکٹیٹر کی زیرِ نگرانی اس الیکشن میں عوامی لیگ نے مشرقی پاکستان میں 167 سیٹیں حاصل کر کے اکثریت ثابت کی جب کہ مغربی پاکستان میں پاکستان پیپلز پارٹی نے 88 سیٹیں جیتیں چناں چہ اس شفاف یا آلودہ الیکشن کے رزلٹ نے آنے والے دِنوں میں وہ نتیجہ دکھایا کہ وطنِ پاک دوٹکڑوں میں منقسم ہوگیا۔

1971ء کی ناکام جنگ

جنگِ 1965ء کے جنگی نتائج نے ہندوستان کو ایک خطرناک دشمن بنا دیا جس کے ردِّعمل کے طور پر 1968ء میں ''مکتی باہنی'' قائم کر کے ہندوستان نے اپنے مذموم اور گھناؤنے ارادوں کو پورا کرنے کے لیے کام شروع کر دیا تھا اور اسی معاملے پر بھارتی ''راجیہ سبھا'' میں 1971ء میں نو ماہ

کے قلیل عرصے میں پچھتر سے زائد اجلاس ہوئے اور جس میں سب سے اہم فیصلہ بنگلہ دیش کی جلاوطن حکومت کا اعلان تھا جو کہ ہندوستان کے شہر کلکتہ میں ہوا۔ چناں چہ سوچے سمجھے منصوبے کے تحت عوامی لیگ کے غنڈوں نے مغربی پاکستانیوں کو ناحق قتل کرنا شروع کر دیا۔ قدرتی طور پر مغربی پاکستان میں بے چینی اور مایوسی پھیلنے لگی۔ دوسرے مشرقی پاکستان کے وہ لوگ جو عوامی لیگ اور مکتی باہنی کے ڈسے ہوئے تھے، وہ ہندوستان جانے پر مجبور ہوئے تا کہ عوامی لیگ کے ظلم وستم سے بچ سکیں جب کہ ہندوستان دنیا کو اس حقیقتِ حال کی غلط تصویر پیش کرتا رہا۔

دوسری طرف مجیب الرحمٰن کی اکثریت کو تسلیم نہ کر کے، بنگالیوں کو اور خصوصی طور پر ازلی دشمنوں کو سنہری موقعہ فراہم کر دیا گیا۔ یہ بات بھی صاف ظاہر تھی کہ مجیب الرحمٰن کے چھے نکات، اس بات کی غمازی کرتے تھے کہ اگر اسے حکومت بنانے کا موقعہ مل گیا تو کہیں وہ پورے پاکستان کا دھڑن تختہ نہ کر دے۔ اس حوالے سے محمد زین العابدین کی کتاب "Raw and Bangladesh" کا مطالعہ کرنے سے اندازہ ہوتا ہے کہ کس طرح سے بھارتی انٹیلی جینس ایجنسی ''را'' (Raw) نے مشرقی پاکستان کو بنگلہ دیش بنانے میں اپنا مکمل کردار نبھایا۔ اسی کتاب کے باب نمبر 4 کا ایک اقتباس قابلِ غور ہے:

> "The objective of Indian assistance to the Bangladesh during the war of liberation of 1971 was to process of reuniting India, A cherish dream of Nehru and other hundi leaders...... India actually wanted a crippled Bangladesh, which should not ba able to come out of the claws of Indian grasp."(2)

نئی پنجابی نظم کے آغاز سے پہلے پنجابی نظم کے رنگ

1188ء میں بابا فرید الدین گنج شکر کو باقاعدہ طبع زاد پنجابی شاعری کا بابا آدم کہا جاتا ہے۔ بابا جی نے شلوک لکھے جو قدیم پنجابی نظم کا خوب صورت نمونہ ہیں:

اُن کے بعد دوسرے صوفی شاعر شاہ حسین 1539ء (پیدائش) کا نام ہے۔ آپ نے نظم کی صنف کافی کو متعارف کروایا، لاہور کے رہنے والے تھے۔

سلطان باہو جنھیں سلطان العارفین کہا جاتا ہے، 1692ء میں پیدا ہوئے۔ سی حرفی اور ابیات کے ذریعے نظم کو جِلا بخشی۔

ان کے بعد 1680ء میں سیّد عبداللہ عرف بُلّھے شاہ نے بارہ ماہ اور کافیاں لکھیں۔

اسی دور یعنی 1707ء میں سیّد وارث شاہ کا نام آتا ہے، جنھوں نے اور کلام کے علاوہ ''ہیر رانجھا'' کے پُرانے قصے کو اتنے خوب صورت انداز سے منظوم کِیا کہ اس قصے کو اب لوگ ہیر رانجھا کے بجائے ہیر وارث

شاہ کے نام سے جانتے ہیں اور اسی کی وجہ سے وارث شاہ کو پنجاب کا شیکسپیئر بھی کہتے ہیں۔

میاں محمد بخش 1830ء (پیدائش) نے سیف الملوک کے علاوہ سی حرفیاں، دوہڑے اور غزلیات لکھ کر پنجابی نظم کو آگے بڑھایا۔

خواجہ غلام فرید 1845ء (پیدائش) نے کافیوں سے شہرت حاصل کی۔

درج بالا سات صوفی شعرا نے پنجابی نظم کو وسعت دی جب کہ ان کے علاوہ شاہ مراد، حافظ شاہجہان مقبل، مولوی لطف علی، حامد شاہ عباسی، احمد یار، ہاشم شاہ، قادر یار، میاں ہدایت اللہ اور مولوی غلام رسول کے علاوہ بہت سے نام ایسے ہیں جنھوں نے اپنے اپنے انداز سے پنجابی نظم کی خدمت کی۔

پنجاب پر انگریزوں کے قبضے کے بعد، اس خطے کے سیاسی، معاشی اور معاشرتی حالات نے پلٹا کھایا اور بہت سی تبدیلیاں رونما ہوئیں اور پنجابی نظم بھی ان حالات سے بہت متاثر ہوئی۔ انگریزی زبان دفتری زبان ٹھہری اور ردِعمل کے طور پر پنجاب میں اردو زبان کو اہمیت دی جانے لگی جب کہ پنجابی زبان کو کچھ کم اہمیت ملنے کی وجہ سے پنجابی نظم کے شعرا کی اہمیت بڑھنے لگی اور اس دور میں پنجابی نظم لکھنے والوں میں حافظ اللہ بخش پیارا، استاد بردہ پشاوری، بابو کرم امرتسری، گاموں خان، استاد رمضان ہمدم، استاد عشق لہر، احمد علی سائیں، فیروز دین شرف، لال دین قیصر، پروفیسر موہن سنگھ ماہر، امرتا پریتم اور درشن سنگھ آوارہ اور بہت سے دوسرے شعرا کرام کے نام لیے جا سکتے ہیں۔ یہاں تنگیِ داماں کی وجہ سے ان تمام شعرا کے کلام کے نمونے تو پیش کرنا مشکل ہے، درشن سنگھ آوارہ کی مقبولِ عام نظم کے تین مصرعے یوں ہیں:

قلم مرے کول ہے بھانویں چھرا کوئی نہیں
جے ہُن وی ناں ٹکیوں تے فیر،
میتھوں بُرا کوئی نہیں"(3)

نئی پنجابی نظم

1936ء کے سال میں ترقی پسند تحریک کی وساطت سے انگریزی موضوعات نے پنجابی نظم کو خاصا متاثر کِیا۔ ہمارے ہاں شریف کنجاہی جو کہ اردو شاعری کے حوالے سے جانے جاتے تھے، اُنھوں نے پنجابی نظم کو ایک نیا انداز دیا۔ اپنی ایک نظم "جھوٹھیا جہان دیا" میں ان کے خیالات کی تازگی دیکھیے:

"جیبھ دیا کچیا/ کیتا قول ہاریو ای/ میرا اگھ ماریو ای/ رب کولوں پائیں/
شالا اگے آوی اپنے ای/ جیہا سانوں پیا ای"۔

اسی دور میں احمد راہی نے جدید نظم میں نام پیدا کِیا۔ اپنی کتاب "ترنجن" کی ایک نظم میں

یوں دُلہن کے جذبات کو علامتی طور پر پیش کرتے ہیں:

''سدھراں والیے مائے/ نہ ہتھاں توں منہدیاں لائیاں/ نہ شگناں دے گانے/
جس دے ہتھ جدھی بانہہ، آئی/ لے گیا زورا زوری''۔

روایتی نظم کے ساتھ ساتھ نئی پنجابی نظم کا سفر جاری ہوا اور نئی نظم نے حقیقت نگاری کو جلا بخشی۔اس سلسلے میں ڈاکٹر سرفراز حسین قاضی یوں رقمطراز ہیں:

''شریف کنجاہی ہوراں توں اقبال صلاح الدین ہوراں تک نظم (شاعری) دا انگ بالکل نکھر کے سامنے آ گیا اے۔اقبال صلاح الدین ہوراں نوں ''فنشنگ ٹچ'' دتا اے تے پچھلیاں شاعراں دا خوف، دھروتے رومانیت نوں بالکل مُکا کے بیانیہ حقیقت نگاری نال نویں شاعری نوں متعارف کروا دتا اے۔جیہڑا کم ٹھہر ٹھہر کے تے جھک جھک کے شریف کنجاہی ہوراں شروع کیتا سی، اوس نوں کھل ڈُلھ کے اقبال صلاح الدین ہوراں توڑ اپڑایا اے''۔(4)

جدید اور نئی نظم میں قدیم اصناف کو فرسودہ سمجھا جانے لگا اور ردیف قافیے کی بندشوں کی اہمیت کو نظر انداز کِیا جانے لگا، اِن پابندیوں کو ماضی کی یادگار سمجھ کر اس سے چھٹکارہ پایا گیا۔ایک طرح سے ترقی پسند تحریک نے پنجابی نظم کو بھی ترقی پسند بنا کر ماضی کی ترکیبات، علامات، تشبیہات اور استعارات کو نئے انداز سے پنجابی نظم میں لایا گیا۔آزاد اذہان اور کھلے خیالات کے سبب پنجابی نظم بھی آزاد ہوگئی اور روایتی نظم کی رفتار مدّھم پڑ گئی۔روایتی اور نئی نظم کے حوالے سے ڈاکٹر انعام الحق جاوید یوں لکھتے ہیں:

''یہ عجیب اتفاق ہے کہ پنجابی کی روایتی اصناف میں سے زیادہ تر، کِسی نہ کِسی رنگ میں نظم کے کافی قریب دکھائی دیتی ہیں۔ بیت، شلوک، دوہڑہ، بولیاں، جگنی، ماہیے، سی حرفی، کافی، بارہ ماہ اور گیت یہ سب پنجابی شاعری کا حسن ہیں، جنھیں نظم کی پرانی شکلیں قرار دیا جا سکتا ہے''۔(5)

ایک محقق پنجابی نظم کو سراہتا ہے تو دوسرا روایتی نظم کو پنجابی شاعری کا حسن قرار دیتا ہے۔

نئی پنجابی نظم اور جنگِ 1965ء

جنگِ ستمبر 1965ء میں لکھی گئی پنجابی نظم نے ایک نیا رُخ اختیار کِیا اور اس دوران میں بہت سے جنگی نغمے، قومی ترانے اور مِلّی نغمے تخلیق کیے گئے۔رزمیہ نظم نے قوم کو ایک نیا جوش اور ولولہ عطا کِیا۔نئی نظم ترانوں اور جنگی نغموں کی صورت میں لکھنے والوں میں سب سے بڑا نام ڈاکٹر فقیر محمد فقیر کا آتا ہے۔اپنی ایک جنگی نظم ''ڈاکو چور'' میں یوں کہتے ہیں:

بیٹھ فقیر ہُن اندر خانے   سامراج پیا کرے بہانے

کھنچ کرن لئی مال بگانے ہُن نہیں کدھرے پینی پور
پھڑ لو پھڑ لو پے گیا شور ڈاکو ڈاکو چور اوئے چور[6]

ان کے ساتھ ساتھ صوفی غلام مصطفیٰ تبسم نے ایسے ولولہ انگیز اور شاندار جنگی نغمے لکھے کہ آج بھی عوام الناس کو یاد ہیں۔ ریڈیو پاکستان لاہور سے صوفی صاحب کا لکھا ہوا یہ شہرہ آفاق نغمہ جسے نور جہاں نے گایا آج بھی مقبولِ عام ہے:

میریا ڈھول سپاہیا تینوں رب دیاں رکھاں
اج تک دیاں تینوں سارے جگ دیاں اکھاں

اسی طرح سلیم کاشر کا یہ ترانہ اپنی مثال آپ ہے:

چن چڑھیا کہ ماہی آیا چھُٹی لے کے سپاہی آیا
تے جنگ او ہنے جت لئی اے''

اور ڈاکٹر رشید انور کا یہ جنگی ترانہ جس نے سامراج کے سینے میں تلوار کی طرح پیوست ہو کر دائمی زندگی پائی:

اج ہندیاں جنگ دی گل چھیڑی اکھ ہوئی حیران حیرانیاں دی
مہاراج ایہ کھیڈ تلوار دی اے جنگ کھیڈ نہیں ہندی زنانیاں دی

اسی طرح سلطان محمود آشفتہ، اُستاد دامن، رؤف شیخ، طالب جالندھری، حکیم ناصر اور سعید جعفری کے علاوہ دوسرے شعرا نے ترانوں اور مِلّی نغموں کے ذریعے نئی نظم کو ایک اچھوتا، قومی اور رزمیہ کا رنگ دیا۔

نئی پنجابی نظم اور سقوطِ ڈھاکہ

جنگِ ستمبر 1965ء میں نئی پنجابی نظم کو جو پذیرائی اور عزت وتوقیر ملی، اُس کا اثر کافی دیر تک باقی رہا مگر بدقسمتی سے وہ جوش و جذبہ اور ولولہ 1971ء کی جنگ کے دوران میں مفقود رہا۔ اس لیے کہ قوم یکسو نہ تھی۔ افواج میں وہ یک رنگی اور جذبہ دکھائی نہ دیا اور سیاست دانوں میں انتشار اور اقتدار کی ہوس نے وہ ماحول اور قومی جذبہ پیدا نہ کیا جو کہ جنگِ ستمبر میں نظر آتا تھا۔ ایک بڑی وجہ یہ تھی کہ اس بار ہمارا ازلی دشمن ''بغل میں چھری مُنہ میں رام رام'' کے مصداق ''مکتی باہنی'' وغیرہ کے ذریعے سے مشرقی پاکستان پر حملہ آور ہوا جب کہ اکثریتی پارٹی کا لیڈر مجیب الرحمٰن ہندوستان کا مددگار رہا۔

پاکستان کے دو قومی نظریے کو سقوطِ ڈھاکہ کے ذریعے ختم کرنے کی کوشش کی گئی اور پاکستانی قوم کو دنیا کے سامنے رُسوا ہونا پڑا۔ قوم کے ساتھ ساتھ پنجابی نظم کے شعرا بھی سخت پریشان اور پشیمان نظر آئے۔ نئی پنجابی نظم کے شعرا نے سقوطِ ڈھاکہ کے حوالے سے پابند نظم، آزاد نظم، نثری نظم اور علامتی نظم لکھ کر اس عظیم سانحے کو مختلف انداز سے پیش کیا۔ ڈاکٹر انعام الحق جاوید لکھتے ہیں:

''ایہد ے بعد 1971ء دی پوڑی آوندی اے جنہوں مکھ رکھدیاں ہویاں پتا
لگدا اے کہ ایس جنگ نے پنجابی ادیباں نوں اک ہور طرحاں متاثر کیتا اے
اونہاں نوں نویں انداز وچ سوچن تے اپنے قومی تشخص نوں نویں سرے توں
مجتمع کرن ول لایا۔ ایس جنگ وچ دشمناں دی سیاست تے ویریاں دی چال
نے پاکستان نوں دولخت کر دتا...... 1971ء دے حوالے نال تخلیق ہون والے
ادب وچ پڑھن والے نوں کئی طرحاں دیاں لہراں لبھدیاں نیں''۔ (7)

سقوطِ ڈھاکہ نے پوری قوم بشمول نئ نظم کے شعرا کو بہت متاثر کِیا۔ نظم، غزل اور نعت وغیرہ کی صنف سے جذبات اور احساسات کا ذِکر کِیا گیا۔ معروف نعت گو شاعر حفیظ تائب اس دُکھ درد کا اظہار اس طرح کرتے ہیں:

میرا اک بازو تے ٹُٹ کے میرے گل نوں آ گیا
دسّاں کیہ بیتی جو میرے نال کملی والیا
مَیں تے پچھلے ورھے دے مُکن توں پہلاں مُک گیا
لے کے کیہ آیا اے ہُن ایہ، سال کملی والیا

صفی صفدر اپنی نظم ''جھکھڑ'' میں یوں اپنے جذبات کو پیش کرتے ہیں:

''جیہڑی واء مٹی دے چھابے/ سر تے چا کے اُڈے/ جھکھڑ بن کے چلے/
سب دے سر وچ مٹی پاوے/ بہتی دُور نہیں جاندی/ بہتی دیر نہیں چلدی''۔

سقوطِ ڈھاکہ نے پنجابی نئ نظم کو کس طرح اور کتنا متاثر کِیا، اسے اسلام شاہ کی نئ نظم میں دیکھیے:

مَیں کیوں دسّاں تے کیہ دسّاں میرے کولوں کجھ نہ پچھ
کنے لُٹیا کیویں لُٹیا چور تے راکھے کولوں پچھ

این۔ ایچ چودھری اپنی نظم ''عقیدتاں دے پھُل'' میں یوں کہتے ہیں:

ڈاہڈا ہنیر ہویا نال غازیاں دے اوہ تاں وطن اُتوں جاناں وار دے سن
جیہڑے دیس توں مرن دی قسم کھاون قسم رب دی جنگ ناں ہار دے سن

محمودہ سوز اپنی نظم ''قول قرار'' میں ذرا ہٹ کر بات کرتی ہیں جو ماہنامہ پنجابی زبان میں چھپی:

اُٹھو آؤ میریو بھنوں دیس اپنے نوں فیر بنایئے
چھڈ دیئے سب جھوٹھیاں رسماں کیتے قول قرار نبھایئے (8)

درج بالا رسالے میں راقم کی ایک غزل صفحہ نمبر 68 پر موجود ہے جس کے تین اشعار سقوطِ ڈھاکہ سے متاثر ہو کر لکھے گئے:

مغرب دی تہذیب نے سانوں مذہبوں کیتا دُور
دِل وچ ساڈے کھوٹ اے یارو چہرے رنگ برنگے
عجب زمانہ آیا یارو خون ای خون دا ویری
دیس اپنے وچ آپے لوکاں ہتھ لہو نال رنگے
عارف ایہ، نیں ڈونگھے پینڈے چھڈ دے سوچ وچاراں
سوچاں والے رہ گئے پچھے عملاں والے لنگھے

نئ پنجابی نظم پر سقوطِ ڈھاکہ کے جو اثرات پڑے، اسی صورتِ حالات کے پیشِ نظر پنجابی شعراء نے آزادی کو قائم رکھنے اور اس کی قدر و قیمت کے حوالے سے بھی نئ نظم لکھی۔ ملک ضیاء اللہ ضیا اپنی نظم ''آزادی'' میں دیس کو یوں یاد کرتے ہیں:

وچ دُکھاں دے گھڑیاں جیون دیاں جیویں گذریاں اونویں گزاریاں نیں
خاطر دیس دی گلے وچ پا پھاہیاں پینگاں سمجھ کے ضیا ہُلاریاں نیں(9)

باقی صدیقی نے نئ پنجابی نظم کو آزادی کے تناظر میں یوں لکھا ہے:

''اُچیاں کندھاں/ ڈک نہ سکن/ پھُلاں نی خوشبوُ''

اس دور میں روایتی اور پابند نظم کی جگہ مختصر آزاد نظم لکھی جانے لگی۔ اردو زبان کے معروف شاعر فیض احمد فیض نے پنجابی زبان میں کم لکھا۔ اپنی ایک نظم ''ایک ترانہ پنجابی کسان کے لیے'' میں کہتے ہیں:

''جے چڑھ آون فوجاں والے تُوں وی چھویاں لمب کرا لے
اُٹھ اُتاں نوں جٹا مردا کیوں جائیں'' (10)

سقوطِ ڈھاکہ کے نتیجے میں اگر چہ قوم سکتے میں چلی گئ اور بدگمانیوں، پریشانیوں، دوقومی نظریے کو گزند پہنچنے کی وجہ سے قوم کے حساس شعرا نے اس کا بہت اثر لیا مگر اس کے ساتھ ہی یہ حقیقت بھی سامنے آئی کہ لوگ علامہ اقبال اور قائداعظم کے فرمودات کو سامنے رکھ کر نئے ولولے سے پاکستان کی تعمیرِ نو میں لگ گئے۔ رشیدہ سلیم سیمیں کہتی ہیں:

''کراں وطن توں سبھ نثار اڑیو چھڈ دتے مَیں ہار سنگار اڑیو
تیری میری برائی نوں چھڈ دیئے نویں وطن دی نویں تعمیر کریئے''

نئ پنجابی نظم کے حوالے سے قیوم نظر اپنی نظم ''حوا'' میں سقوطِ ڈھاکہ کے دُکھ کو سامنے رکھ کر پاکستان کی محبت کا یوں اظہار کرتے ہیں:

''مَیں ایتھے ہاں تے ایتھے ای اوندیاں صدیاں تک آزاد رہواں گا
کھیڈاں، کھانواں، گانواں تے جنویں چاہواں گا

ایس دھرتی نوں اپنا انگ بنا کے خوب ہنڈاواں گا (11)

صوفی غلام مصطفیٰ تبسم 65ء کے جنگی ترانوں کے بعد نئی پنجابی نظم میں دیس پیار سے بھرپور اپنی نظم ''دیس ہے ساڈی شان'' میں کہتے ہیں:

'' دیس دا ناں اُچا ہونا   قوم دی عظمت ہوندی اے

دیس دی جے کر عزت ہووے   قوم دی عزت ہوندی اے'' (12)

نئی پنجابی نظم نے سقوطِ ڈھاکہ کے بعد اپنا سفر جاری رکھا اور اس میں قوم کے مورال اور سپرٹ کو بلند کیے رکھا اور نئی پنجابی نظم میں مزید وسعت آتی گئی۔ اشفاق احمد جو بنیادی طور پر ڈراما نگار تھے، اُنھوں نے اپنی واحد پنجابی شاعری کی کتاب میں پنجابی نظموں کو بغیر عنوان کے نمبر دے کر لکھا۔ نظم نمبر 8 میں کہتے ہیں:

''میری شکل اے تیرے ورگی/ تیری اے کس ورگی/ کُش وی مینوں نظر نہ آوے/ جنّا پینڈا مکے میرا/ اونا رہ جائے ہور/ کوجھی میری ٹور''(13)

فخر زمان کا نام جانا پہچانا ہے، اپنی نظم ''کان پئی منجی'' میں بڑی مہارت سے اور علامتی انداز سے ان حالات کو یوں بیان کرتے ہیں:

''جیویں منجی نوں/ کان پے جاوے/ کھبیوں بھار پوے/ سجیوں چکی جائے/ سجیوں بھار پوے/ کھبیوں چکی جاوے/ ایسے طرحاں/ اساڈی حیاتی/ کھبیاں سجیاں وچ ونڈی ہوئی/ کھبے سجے دا توازن/ کیویں قائم کریے/ کیہدا بھار پاویے/ تے/ کِناں کُو''۔ (14)

لگتا ہے کہ فخر زمان مغربی اور مشرقی پاکستان کو علامتی طر پر سجے، کھبے سے تشبیہ، دے رہے ہیں۔ یہ بھی نئی پنجابی نظم کا ایک نرالا انداز کہا جا سکتا ہے۔

سقوطِ ڈھاکہ اور نئی پنجابی نظم کے پس منظر اور پیش منظر میں درج بالا صفحات پر بات ہوئی۔ بہت سے نازک واقعات اور بہت سے نئی پنجابی نظم کے شعرا کا ذِکر تنگیِ داماں کی وَجہ اور کچھ کم علمی کی وَجہ سے نہ ہو سکا جب کہ نئی پنجابی نظم اور سقوطِ ڈھاکہ کے حوالے سے استاد دامن، اختر کشمیری، سلیم کاشر، رؤف شیخ، منظور وزیر آبادی اور بہت سے دوسرے اہم شعرا نے نام پایا۔ اس امتحان اور ابتلا کے دور میں نئی پنجابی نظم کے شعرا نے قوم کو سہارا دیا۔ اسلم رانا نئی نظم کے حوالے سے کہتے ہیں:

''اردو دے مقابلے تے پنجابی نویں نظم اک صحت مند رجحان رکھدی اے۔ حیاتی دے بارے وچ نویں پنجابی شاعری دا روپ بڑا سدھا ساواں اے ایہدے نال ای سماجی، سیاسی، معاشی تے قومی تقاضیاں اُتے وی پنجابی نظم

ودھیر اگے نکل گئی اے''۔(15)

پنجابی نظم جو داستانوں سے شروع ہوئی، آزادی کے بعد اس کا رنگ بدلا اور پھر 1965ء کی جنگ میں اختر کاشمیری نے رزمیہ نظم یوں لکھی:

جھوٹھ بولنی ایں جھوٹھیے اکاش وانیے
کدی سچ وی تے بول اُڈ پُڈ جانیے

سقوطِ ڈھاکہ نے نئی پنجابی نظم پر اپنے اثرات چھوڑے۔نئی پنجابی نظم کے لکھاریوں نے اپنے اپنے انداز اور تخیل سے رنجیدہ قوم کو دلاسا دیا اور علامتی نظم سے وطن کے لوگوں کو یہ پیغام دیا کہ بُرا وقت سدا نہیں رہتا۔ پوری قوم کو پاکستان کی حفاظت کرنا ہے۔

O

حوالے

1۔ محمد عارف، ڈاکٹر: تحریکِ پاکستان؛ پروگریسو پبلشرز، لاہور، 1994ء ص30

2- Mohammad zainul Abden: Raw and Bangladesh; Nawakhali, 1995, p-16

3۔ درشن سنگھ آوارہ: بغاوت؛ سیٹھ آدم جی عبداللہ پبلشرز بمبئی والے، 1940ء ص20

4۔ سرفراز حسین قاضی، ڈاکٹر: نویں نظم؛ عزیز پبلشرز، لاہور، 1987ء ص17

5۔ انعام الحق جاوید، ڈاکٹر: پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ؛ ص103

6۔ فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر: ستاراں دِن؛ بزمِ فقیر پاکستان، لاہور، 2008ء ص59

7۔ انعام الحق جاوید، ڈاکٹر: پنجابی ادب دا ارتقا؛ اکادمی ادبیات پاکستان، اسلام آباد، 1990ء ص568

8۔ رشید انور، ڈاکٹر: ماہنامہ پنجابی زبان؛ لاہور، جون/ جولائی 1972ء ص29

9۔ ملک ضیاءُ اللہ ضیا: سوہے اتھرو؛ مجلس پاک پنجاب، لاہور، 1983ء ص31

10۔ فیض احمد فیض: نسخہ ہائے وفا؛ ایجوکیشنل پبلشنگ ہاؤس، دہلی، 1991ء ص68

11۔ قیوم نظر: توں تے مَیں؛ عزیز پبلشرز، لاہور، 1997ء ص35

12۔ صوفی تبسم: نظراں کردیاں گلاں؛ پاکستانی ادبی بورڈ، لاہور، 1988ء ص142

13۔ اشفاق احمد: کھٹیا وٹیا؛ سنگِ میل پبلی کیشنز، لاہور، 1988ء

14۔ فخر زمان: ونگار؛ کلاسیک، لاہور، 1995ء ص60-59

15۔ اسلم رانا، ''رنگ سنگ'' عزیز پبلشرز، لاہور، 1987ء ص34